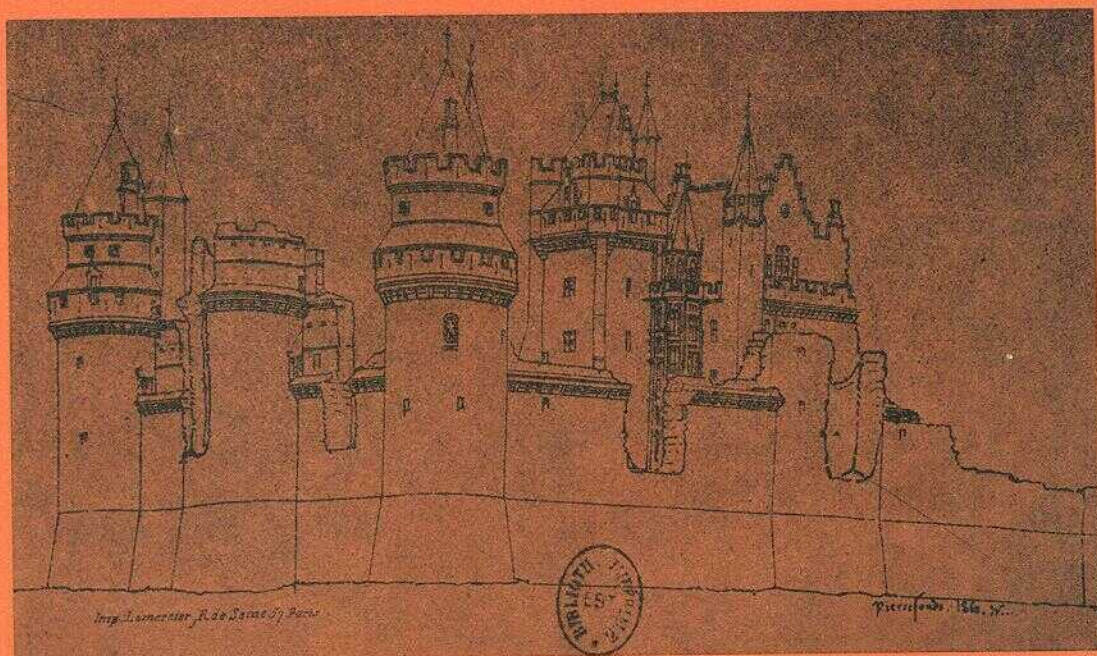

Bulletin KNOB

I

JAARGANG 78 | MAART 1979

Inhoud

A. DE VRIES *

Pierrefonds en de Haar: Twee 19de-eeuwse
kasteelrestauraties 1

BOEKBESPREKINGEN 26

KNOB 36

MONUMENTENNIEUWS * 38

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 43

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofd-redacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv, 1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Ogericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*
VOORZITTER *jhr. mr. L.M. Michiels van Kessenich*
SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark,*
De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag
PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*
p.a. Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht
Drs. A. L. L. M. Asselbergs,
drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou,
drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,
R. J. van Pelt, ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty,
drs. W. H. Vroom

PIERREFONDS EN DE HAAR: TWEE 19DE-EEUWSE KASTEELRESTAURATIES

A. DE VRIES

Inleiding

De restauraties van zowel Viollet-le-Duc als Cuypers zijn altijd ten prooi geweest aan felle kritiek, meestal vrij emotioneel van aard en zelden gebaseerd op grondige analyse. Het bestuderen van de op het eerste gezicht verwante restauraties van Pierrefonds en De Haar biedt de mogelijkheid een beter begrip van de 19de-eeuwse restauraties te krijgen en bovendien het werk van Viollet-le-Duc en Cuypers eens nader te vergelijken. Was Viollet-le-Duc's restauratie de eerste grote kasteelrestauratie in Frankrijk, zo was Cuypers' De Haar dat in Nederland. In beide gevallen was de ruïne van een 14de-eeuwse kasteel het uitgangspunt. Beide ondernemingen waren particuliere aangelegenheden, waarbij kosten geen rol speelden.

Men weet dat Cuypers openstond voor de ideeën van Viollet-le-Duc, maar hoe en in welke mate die door Cuypers verwerkt werden is vooral op restauratie-gebied nog onduidelijk. Dit komt ten dele doordat Cuypers wel praktisch, maar niet theoretisch ingesteld was (publicaties onder zijn leiding uitgegeven bevatten meestal door anderen geschreven teksten), ten dele doordat zijn restauraties zelf niet zijn geanalyseerd. Om te kunnen zien hoe het uiteindelijke resultaat bereikt is, moet men zich eerst het kasteel in zijn ruïneuze toestand voorstellen. Voor Pierrefonds en in mindere mate voor De Haar geldt dat de restauratie nog niet met gebruik van al het beschikbare materiaal is uitgezocht.

Omdat er van de ruïne van Pierrefonds, in tegenstelling tot die van De Haar, weinig foto's en geen opmetingen zijn, is de restauratiegeschiedenis van het Franse voorbeeld het moeilijkst te schetsen.

Pierrefonds en De Haar worden vaak in één adem genoemd, het blijft echter altijd bij een

oppervlakkige vergelijking¹. Duidelijk moet gezegd worden dat een bestudering van een 19de-eeuwse restauratie er niet op gericht moet zijn de betrouwbaarheid van de reconstructie als beoordelingscriterium te hanteren, maar om inzicht te krijgen in de werkwijze van de architect, in 19de-eeuwse restauratie-opvattingen in het algemeen en in de gedaante van het oorspronkelijke gebouw (in dit geval van belang voor de bestudering van middeleeuwse kasteelarchitectuur).

PIERREFONDS

De kritiek die er op de restauratie van Pierrefonds kwam heeft verschillende achtergronden. Het spreekt vanzelf dat negatieve geluiden niet zelden voortkwamen uit anti-keizerlijke gevoelens jegens opdrachtgever Napoleon III, temeer daar de hele onderneming onmetelijke bedragen opsloopte. Positieve reacties kwamen van diegenen die vonden dat er al genoeg ruïnes waren en dat na de enorme belangstelling voor de klassieke architectuur nu ook de eigen middeleeuwse bouwkunst eens in het daglicht moest komen te staan. Niet wars van nationalistische gevoelens zag men de oorsprong van de Franse kunst graag naar vroeger datum verlegd dan Poussin, die men zelfs in het midden van de vorige eeuw nog maar al te vaak als het begin beschouwde.

Felle protesten uitte de „amateurs du pittoresque”. Zij bejammerden het schenden van de met klimop overwoekerde muren. Ook werd de juistheid van de reconstructie aangevallen. Vooral na 1900 wordt de restauratie vaak als onbetrouwbaar gekwalificeerd. De dubbele weergangen, trapgevels en puntdakken worden door velen als een romantische schepping gekarakteriseerd (een indruk die stellig nog versterkt wordt door de idyllische omgeving)².

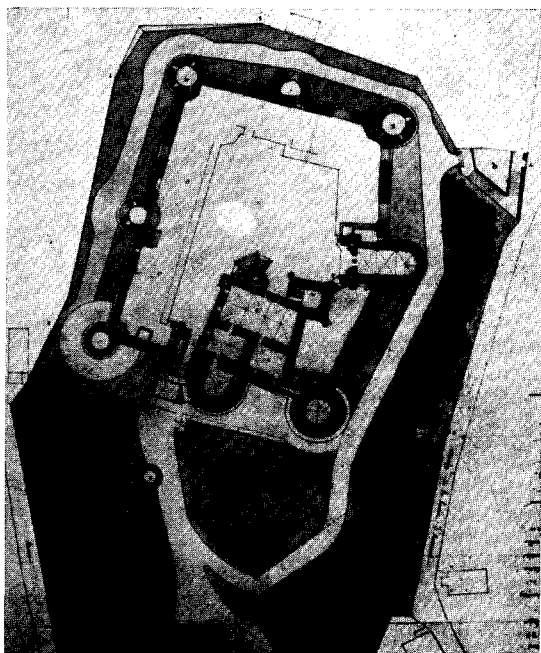
Met dank aan A. Schulte en C. Peeters voor het kritisch doorlezen van de tekst.

¹ J. J. Vriend, *De Bouwkunst van ons Land*, I, Amsterdam 1950, 60; P.-M. Auzas, *Viollet-le-Duc*, Catalogue de l'exposition, Paris 1965, 238; J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de Geschiedenis van Monu-*

mentenzorg, 's-Gravenhage 1975, 113.

² Felle kritiek op de restauratie kwam van: Sylvanecte, *La cour impériale à Compiègne*, Paris 1884, 206-207; A. Carlier *Les anciens monuments dans la civilisation nouvelle*, II, Paris 1945, 543-544; L. Réau, *Les monuments détruits de l'art français*, II, Paris 1959, 170 e.v. Pas in recente literatuur wordt de kritiek

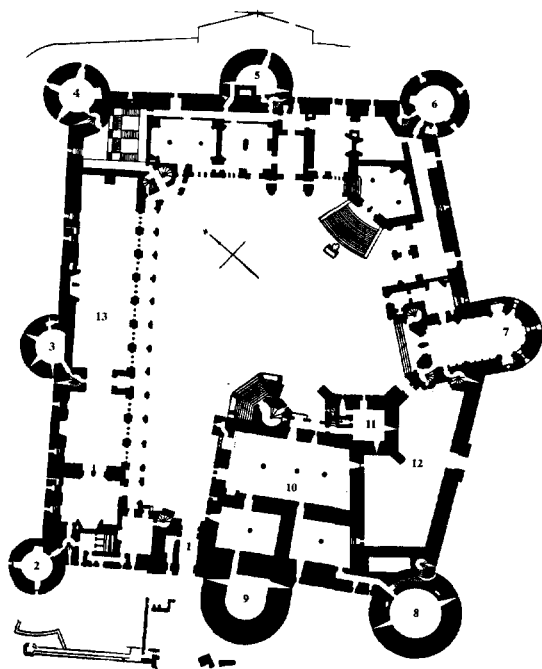

Afb. 1. Plattegrond getekend door Viollet-le-Duc in 1859. Het eerste restauratieplan, dat bestond uit het bewoonbaar maken van het woongedeelte, is hier voltooid. (Foto Monuments Historiques, 56 N 2260).

De middeleeuwse situatie

Pierrefonds, fraai gelegen aan de rand van het forêt de Compiègne, op de grens van de Ile-de-France en de Valois, is één van de twee kastelen die Lodewijk van Orléans, toen hij de Valois tijdens de regering van Karel VI in 1392 in bezit kreeg, geheel nieuw liet optrekken. Tegelijk vestigde hij een verdedigingslinie door een groot aantal andere kastelen te versterken³. Hij werd immers zowel vanuit het noordwesten, het Nederlandse deel van Bourgondië, als vanuit het zuidoosten, het stamland Bourgondië van Jan Zonder Vrees, bedreigd. Bovendien moest hij bedacht zijn op een aanval van de kant van Parijs. Het kasteel beleefde een aantal belegeringen, pas

gefundeerder en gereserveerder: J.-F. Finó, *Forteresses de la France médiévale*, Paris 1967, 402. Interessant in verband met de 19de-eeuwse kasteelrestauraties zijn de opvattingen over ruïnes en de daarmee samenhangende geschiedenis van het woord „pittoresque”: C. J. A. C. Peeters, „Het kasteel en de neogotiek”, *Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting*, 1963, 10-27 en

Afb. 2. Huidige plattegrond met de belangrijkste onderdelen: 1 ingang; 2 tour Arthus; 3 tour Alexandre; 4 tour Godefroy de Bouillon; 5 tour Josué; 6 tour Hector; 7 tour Judas Macchabée (kapel); 8 tour Charlemagne; 9 tour César; 10 woongedeelte; 11 tour carré; 12 bevoorradingscour; 13 salle des gardes (1e verdieping; salle des preuses).

in 1616 werd het door de introductie van zwaar geschut mogelijk de zuidgevel te verwoesten. Het jaar daarop, tijdens de regering van Lodewijk XIII, onder het regentschap van Maria de Medici, nog voordat Richelieu, de verwoester van zoveel andere kastelen aan de macht was gekomen, werd tot de algehele ontmanteling besloten. Tot 1857 veranderde er vrijwel niets.

Het huidige kasteel

De plattegrond (afb. 1 en 17) heeft drie rechte zijden, de vierde is geknikt, zodat er een vijfhoek ontstaat. Het kasteel heeft acht torens: op iedere hoek één en in het midden van iedere zijde één. Elke toren heeft een nis met een beeld van

R. Mortier, *La poétique des ruïnes en France*, Genève 1974.

³ Onlangs verscheen hierover een artikel van J. Mesqui, „La fortification dans le Valois du XIe au XVe siècle et le rôle de Louis d'Orléans”, *Bulletin Monumental*, 135 (1977), 109-149.

Afb. 3. Napoleon III en Eugénie bezoeken de restauratiewerkzaamheden in Pierrefonds. De gedeeltelijke restauratie is voltooid, de tour Josué nadert zijn voltooiing.

een dappere strijder, één van de negen „preux”. De wijzers van de klok volgend ziet men, beginnend bij de zuidwest-toren: de tour Arthus, Alexandre, Godefroy de Bouillon, Josué, Hector, Judas-Macchabée (deel uitmakend van de kapel), Charlemagne en César. Voor David was geen plaats⁴. Tussen de eerst- en laatstgenoemde toren bevindt zich de ingang. De binnenplaats oplopend ziet men rechts het woongedeelte met een bijna vrijstaande vierkante toren op de noordoosthoek, de zgn. tour carré. Tussen deze toren en de kapel is een poort naar een kleinere binnenplaats, de bevoorradingscour. De toelieferingen geschieden via een opening hoog in de oostmuur (afb. 12 en 15). De westzijde van de cour d'honneur wordt afgesloten door een lange gevel met een porticus. Op de begane grond van deze vleugel zijn twee grote zalen voor het garnizoen. Boven strekt zich over de hele lengte de feestzaal uit, de zgn. Salle des Preuses. De noordvleugel bestaat uit dienstvertrekken. In de noord-

oosthoek van de binnenplaats geeft een grote trap toegang tot een vestibule.

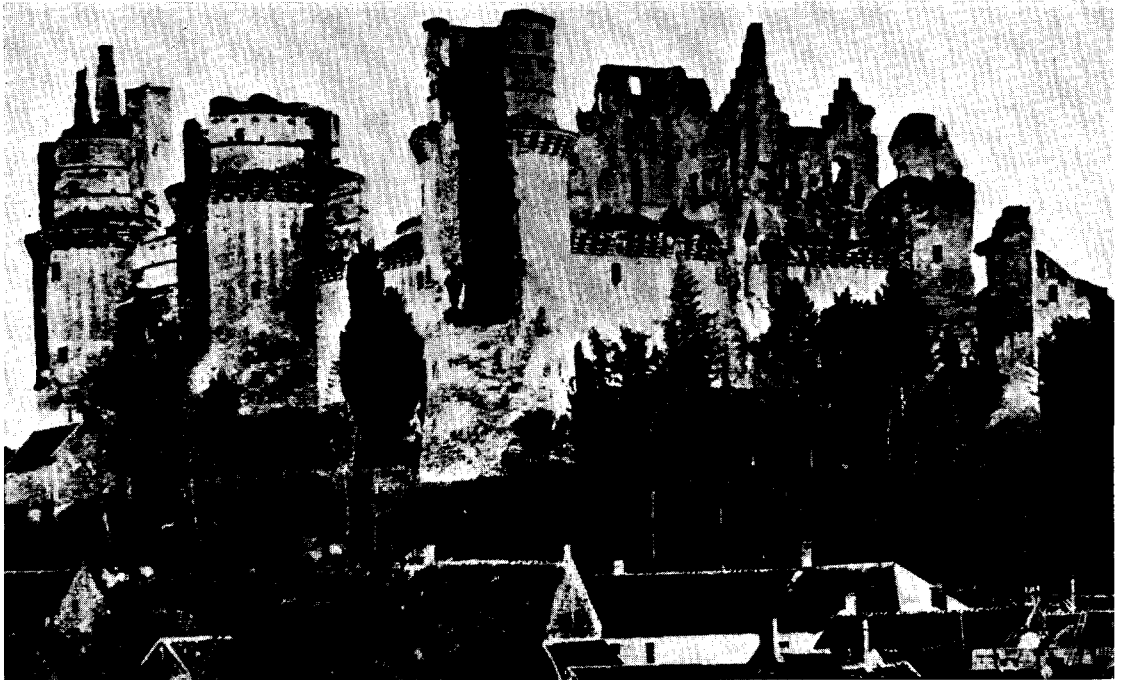
De ruïne

Voor een duidelijk beeld van de ruïne zijn de talloze tekeningen en schilderijen (o.a. van Corot) wegens te sterke romantisering van weinig waarde. Van belang zijn twee al eerder gepubliceerde foto's uit 1855, één vanuit het noorden, de ander vanuit het noordwesten (afb. 4 en 5). In een archief uit de nalatenschap van Viollet-le-Duc bevindt zich een aantal ongepubliceerde, zeer interessante tekeningen van Viollet-le-Duc, alsook enkele foto's die meer over de toestand van de ruïnes vertellen dan de twee uit 1855. Afb. 6, 8 en 14 zijn een keuze uit dit materiaal. In hoeverre is uit deze gegevens de situatie van vóór 1857 vast te stellen?

De zuidgevel is geheel verwoest, alleen de toegang en een gedeelte van de tour César staan nog. Men ziet de twee trapgevels van het woon-

⁴ De meeste van deze beelden zijn de oorspronkelijke. In het andere grote kasteel van Lodewijk van Orléans, La Ferté-Milon, ziet men de beelden van heldenvrouwen. Op grond van een tekening van J. A. Ducerceau (*Les plus excellents bastiments de France*, 1526; afbeelding overgenomen door Viollet-le-Duc in de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, III, 202) waarop men boven een schouw in Coucy de negen heldenvrouwen ziet, heeft Viollet-le-Duc ook in Pierrefonds een dergelijke schouw

gebouwd. De grote zaal met deze schouw heet sindsdien de Salle des Preuses. De middelste figuur van de schouw, Sémiramis, heeft de trekken van keizerin Eugénie. De herkomst van de preux en preuses ligt in een Frans gedicht uit c. 1312: *Les voeux du paon* van Jean de Longuyon. Zie ook H. van de Waal, *Drie Eeuwen Vaderlandsche Geschied-Uitbeelding 1500-1800, Een iconologische studie*, II, 's-Gravenhage 1952, 9-10.

Afb. 4. De ruïne vanuit het noorden, gefotografeerd in 1855. (Foto Monuments Historiques, 2147).

gedeelte (oostgevel): herkenbaar zijn de vensteropeningen, de stookplaatsen en de markering der verdiepingen (afb. 8). Van de tour carré zijn de zuid- en oostmuur bewaard gebleven tot en met de spietorentjes op de hoeken. De poort die de bevoorradingscour van de cour d'honneur scheidt, is redelijk intact. De tour Charlemagne is geheel verdwenen. De courtine tussen deze toren en de kapeltoren heeft, zoals alle nog overeind staande muren, een diepe bres en reikt niet meer tot aan de weergang. De kapeltoren reikt tot aan de kraagstenen van de weergang, de venstervormen zijn herkenbaar. Evenals alle nog bestaande muren hebben ook de torens een diepe bres. De drie noordtorens zijn het best bewaard: men ziet ze in hun volle hoogte. De tour Arthus is geheel weggevaagd.

De restauratie

In 1857 was het idee een middeleeuws kasteel in al zijn grootsheid te herstellen, niet nieuw. Als

⁵ *Dictionnaire*, VIII, 19.

⁶ P. Mérimée et A. Lenoir, *Architecture Militaire, Instructions, du Comité Historique des Arts et Monuments*, Paris 1843. Bekender is de publicatie van dit artikel het jaar daarop in het *Cabinet d'Amateur*. Het

inspecteur van de Monuments Historiques maakte Ludovic Vitet in 1831 een reis door noord-Frankrijk, waarbij hem in het bijzonder het kasteel van Coucy opviel: „Reconstruire, ou plutôt restituer dans ses moindres détails une forteresse du moyen âge, reproduire sa décoration intérieure et jusqu'à son ameublement, en un mot lui rendre sa forme, sa couleur et, si j'ose le dire, sa vie primitive, tel est le projet qui m'est venu tout d'abord à la pensée en entrant l'enceinte du château de Coucy”⁵.

De kennis van middeleeuwse militaire architectuur zou in die tijd zeker te kort zijn gescho- ten om zo'n grootscheepse restauratie te onder- nemen. Als eersten zijn in 1843 Prosper Mérimée en Alexandre Lenoir het architectuur-historisch onderzoek naar Franse middeleeuwse kastelen be- gonnen⁶. De grootste bijdrage is echter van Viollet-le-Duc zelf, nl. zijn *Dictionnaire raison- née de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. De eerste druk loopt van 1854 tot 1868.

artikel is inclusief twee in 1875 geschreven artikelen („églises fortifiées” en „sièges”) herdrukt in de serie „Images et idées” van Flammarion: *Etudes sur les arts du Moyen Age*, Paris 1967, 151-203.

Afb. 5. De ruïne vanuit het noordwesten, gefotografeerd in 1855. (Foto Monuments Historiques, 2148).

Interessant is dat juist de artikelen die voor de restauratie van Pierrefonds van belang zijn („Architecture militaire” en „Château”) van voor het begin van de werkzaamheden dateren. In latere drukken, waarbij deel I 1868 of later is gedateerd, zijn de artikelen ten aanzien van Pierrefonds opvallend gewijzigd. Vergelijking van deze artikelen is één van de mogelijkheden om de tijdens de restauratie veranderende opvattingen te kunnen volgen. Daarnaast publiceerde Viollet-le-Duc in 1857 een afzonderlijke studie over Pierrefonds, de *Description du Château de Pierrefonds*. Ook deze uitgave is in latere drukken gewijzigd.⁷

Op 7 januari 1858 kreeg Viollet-le-Duc van Napoleon III opdracht een gedeeltelijke restauratie te ondernemen. Het plan bestond uit het woonbaar maken van het woongedeelte en de tour carré, alsook de twee noordelijke hoektorens, die als dépendances dienst zouden moeten doen. Hoe

deze gedeeltelijke restauratie er uit zag toont een tekening van de opzichter Wyganowski (omslagillustratie). Afbeelding 9 laat de aquarel zien die Viollet-le-Duc aan Napoleon zond, opdat deze zich een idee zou kunnen vormen. Men ziet op deze aquarel de basis van de tour Arthus met links een traptoren. Ook is de muur aan de binnenplaatszijde van de westvleugel in plattegrond aanwezig. De opmerking van Viollet-le-Duc in zijn commentaar bij dit ontwerp, als zou de totale restauratie maar een trieste indruk maken en als zou het slechts herstelde woongedeelte temidden van de pittoreske ruïnes veel aantrekkelijker zijn, zal men moeten interpreteren als bedoeld om aan de wensen van de keizer tegemoet te komen⁸. Waartoe zou Viollet-le-Duc anders nog twee tekeningen van het kasteel in geheel geresatureerde toestand hebben bijgevoegd?

Eind 1861, begin 1862 werd tot de gehele restauratie besloten⁹. Wanneer men het tot dan

⁷ E. Viollet-le-Duc, *Description du château de Pierrefonds*, Paris 1857. De latere, uitgebreide en gewijzigde edities zijn getiteld: *Description et histoire du château de Pierrefonds* (1865, 1869 en 1877). Merkwaardig genoeg wordt in de editie van 1930 de oorspronkelijke tekst weer opgenomen.

⁸ L. Grodecki, „La restauration du château de Pierrefonds 1857–1859”, *Revue des Monuments Historiques*, 1965, 80.

⁹ Gegevens over de voortgang van de werkzaamheden en de door Napoleon III beschikbaar gestelde bedragen zijn te vinden in het nog ongeordende archief

Afb. 6. Foto van voor de restauratie, genomen vanaf de binnenplaats naar het oosten. Rechts de kapel, links de vrij goed bewaarde tour Hector. (Privé-collectie Neuilly).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
16de eeuw Fontainebleau	^ ?	■ ■ ■	^ ■ ■ ■	■ ■ ■	^ ■ ■ ■	—	—	^ ?
1611, Duviert	^ □	■ ■ ■	^ ■ ■ ■	—	—	—	■ ■ ■	■ ■ ■
1764, Histoire de Valois	^ □	■ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■ ■	—	—	—
Viollet-le-Duc naar Percier	^ □	■ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	■ ■ ■	^ ■ ■ ■	—	—	—
1857, eerste opvatting Viollet-le-Duc	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	■ ■ ■	^ ■ ■ ■
1862/70, uitvoering Viollet-le-Duc	^ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■	^ ■ ■ ■

Afb. 7. Schematische weergave van de torenbekroningen volgens de verschillende afbeeldingen. Aangegeven is hoeveel weergangen iedere toren heeft en of de torens een puntdak dan wel een terrasdak hebben. De tour Arthus heeft op geen der afbeeldingen een weergang. I Arthus; II Alexandre; III Godefroy; IV Josué; V Hector; VI J. Macchabée; VII Charlemagne; VIII César.

toe gerestaureerde gedeelte vergelijkt met de aquarel van 1858, dan springen meerdere verschillen in het oog. De hoektoren van het woon-

in het kasteel te Pierrefonds. Hier zijn ook talloze ontwerpschetsen van Viollet-le-Duc aanwezig. Vooral

gedeelte heeft een rijkere, overkraagde bekroning gekregen; de achterzijde van de tour César is op de aquarel afgeplat door middel van een

van belang is het dagboek van hoofdopzichter Wygnowski, waarin de restauratie van dag tot dag te volgen is.

trapgevel, terwijl in werkelijkheid de bovenbouw geheel rond is; de zuidoost-hoektoren (Charlemagne) was aanvankelijk met veel geringere diameter gepland; de bovenbouw van de tour carré is gecompliceerder geworden; de gekanteelde omgang boven de uitwendige wenteltrap van het woongedeelte is op het plan niet weergegeven; de gracht rond de tour carré is niet uitgevoerd. De motieven voor deze wijzigingen (behalve voor de tour Charlemagne, waarvan men tijdens de restauratie de basis met zijn grote diameter vond) zijn niet duidelijk. Wilde Napoleon III een indrukwekkender uiterlijk?

Na 1862 wordt er grote haast achter de restauratie gezet. Gaten in torens en muren worden gedicht en er wordt hard gewerkt aan het interieur van het woongedeelte. Hoe trots de keizer op zijn kasteel was, blijkt wel uit het feit dat hij er een delegatie Arabische hoogwaardigheidsbekleders mee naar toe nam. Zijn er in 1863 80 arbeiders, in 1865 zijn er al 300!

Over Napoleons aandeel in de restauratie is geen inzicht te krijgen. Waarschijnlijk maakte hij zijn wensen mondeling op het werk bekend. Aan de hand van het dagboek van Wyganowski kan een lijst gemaakt worden van de bezoeken die Napoleon en keizerin Eugénie, gezamenlijk of afzonderlijk, aan Pierrefonds hebben gebracht. De bezoeken vonden uitsluitend in de herfst plaats, wanneer het hof in Compiègne toefde, en werden gecombineerd met een wandeling of jachtpartij. Bijna altijd kwam een groep genodigden mee, die deel uitmaakte van de „série” van die week (afb. 3). Het blijkt dat Napoleon en Eugénie gedurende de eerste acht jaar van de restauratie geregeld de werkzaamheden bezochten, altijd met een groep gasten. Het is opvallend dat ze na 1866 nog maar driemaal samen naar Pierrefonds zijn gekomen, tweemaal in 1866 en éénmaal in 1867, steeds met gasten. Na 1868 is Eugénie helemaal niet meer geweest. Napoleon kwam in de laatste jaren juist vaak naar Pierrefonds. Reden voor het verhogen van het werktempo rond 1863 is misschien het feit dat het idee opkwam in Pierrefonds de „jeune cour” te vestigen, het kasteel tot residentie van de kroonprins te bestemmen. Onduidelijk is wanneer deze gedachte precies opkwam. In 1865 schreef Mérimée: „Lorsque le Prince Impérial pour qui on arrange de château, sera d'âge à y tenir sa cour,

Afb. 8. De oostwand van het woongedeelte, gezien vanuit het westen. Geheel links is nog juist de tour carré te zien. De schouwen zijn in het huidige kasteel nog aanwezig. (Privé-collectie Neuilly).

je me demande si on aimera le gothique encore?”¹⁰. De visie van Mérimée, die eerder aan de bouw van een woning dan aan de restauratie van een kasteel denkt, is niet die van Viollet-le-Duc. Deze zou na de val van het Second Empire gezegd hebben: „J'ai travaillé pour l'art, non pour eux [Napoleon en Eugénie]”¹¹.

In 1866 trekt Napoleon 720.00 Frs. uit voor de restauratie. Viollet-le-Duc verzoekt zijn vrouw er maar niet publiekelijk over te spreken. De aanleg van de verdedigingswerken rond het kasteel nadert in 1867 zijn voltooiing. Wanneer in 1870 na de slag bij Sedan de restauratie stopt, heeft de architectuur haar vorm gekregen terwijl de interieur-decoratie nog maar juist op gang is gekomen.

¹⁰ Mérimée, *Correspondance Générale*, VI, Paris 1941, 585.

¹¹ Carette, *Souvenirs intimes de la Cour des Tuileries*, Paris 1891, 218.

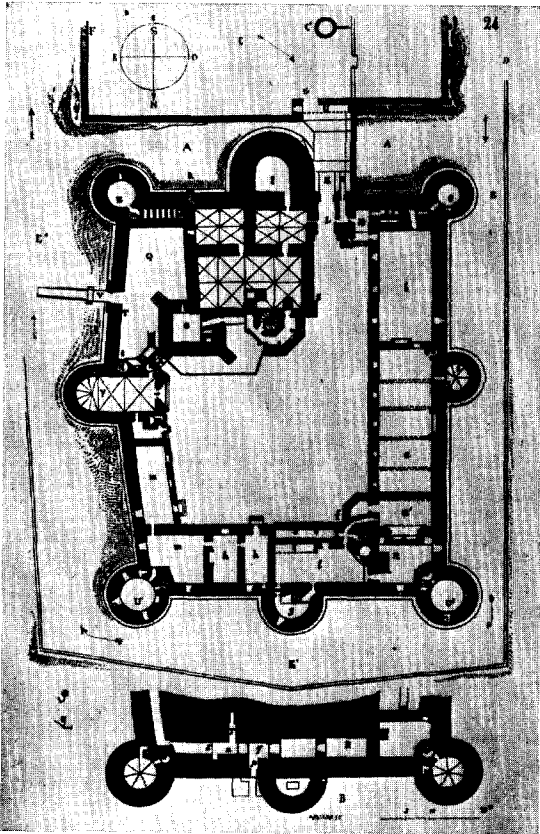
Afb. 9. Vogelvlichtgezicht van het eerste restauratieplan. Aquarel van Viollet-le-Duc uit 1858. (Archief Musée de Sculpture Comparée, nr. 387).

Problemen bij de reconstructie

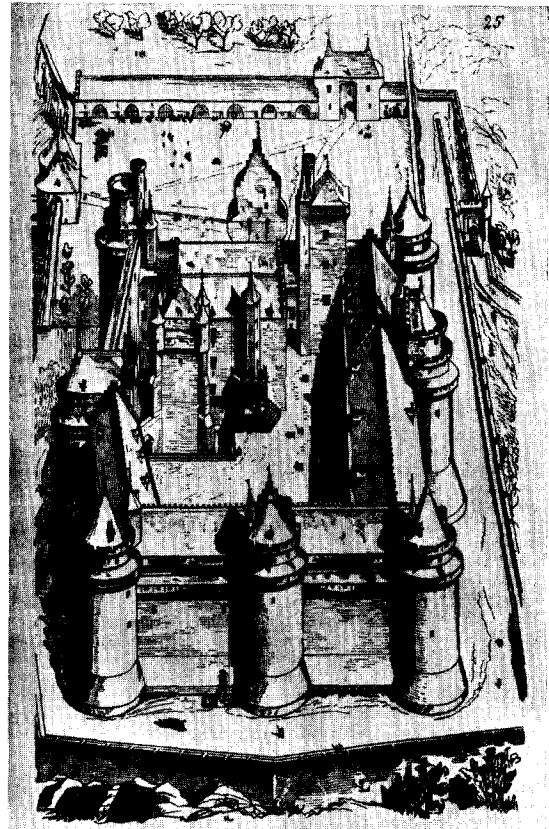
Waarschijnlijk was Viollet-le-Duc al in 1856 opgedragen een onderzoek te doen naar zowel Pierrefonds als Coucy. In 1857 verschijnen zijn beide *Descriptions* (de al genoemde van Pierrefonds en de *Description du château de Coucy*). Deze papieren reconstructies zijn van groot belang, omdat ze zijn gemaakt zonder een feitelijke restauratie voor ogen. Bekijkt men hoe Viollet-le-Duc zich in 1857 het oorspronkelijke kasteel van Pierrefonds voorstelt, dan zijn er een aantal opvallende verschillen met het huidige kasteel, verschillen die vooral de torenbekroningen betreffen (afb. 9, 10 en 11). Zo heeft de tour Charlemagne in plaats van een terrasdak een puntdak gekregen. De bovengeliding van de tour César, aan de achterzijde door middel van een trapgevel afgeplat, is in uitvoering rond.

Deze toren heeft er bovendien een hoge uitkijktoren bijgekregen. De tour Alexandre had, evenals de tour César, een met een trapgevel gesloten keel, maar is in werkelijkheid rond geworden. De hoge vierkante toren naast de ingang is niet gebouwd. Het dak van de tour Arthus rust op kantelen, in uitvoering is er een open bovenste weergang. De spietorentjes en de weergang van de tour carré zijn niet overdekt, maar open uitgevoerd. Andere opvallende wijzigingen zijn het achterwege laten van de gracht voor de tour carré, het toevoegen van een porticus langs de westgevel van de cour d'honneur en de rijkere uitvoering van de wenteltrap van het woongedeelte. Het vogelvlicht-gezicht uit de *Description* (afb. 9) gunt helaas geen blik op de noord- en westgevel van de binnenplaats. De plattegrond (afb. 10), eenvoudiger dan de actuele, suggereert een eenvoudige opstand.

Afb. 10. Plattegrond van het eerste ontwerp voor de totale restauratie (Dictionnaire, III, 151; ook afgebeeld in de Description van 1857).

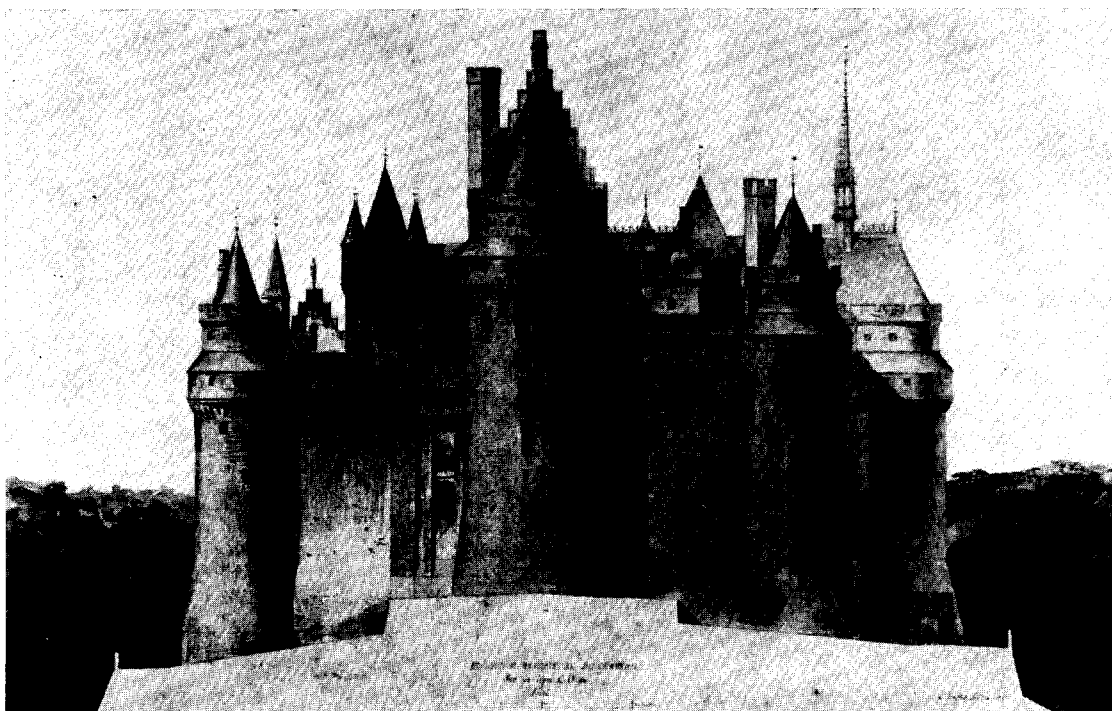
Afb. 11. Vogelvluchtgezicht behorend bij de plattegrond van afb. 10. (Dictionnaire, III, 157; ook in de Description van 1857).

Enkele van de genoemde wijzigingen werden al genoemd naar aanleiding van de aquarel die de keizer werd toegezonden. In hoeverre zijn deze veranderingen te verklaren? In het artikel „Salle” van de *Dictionnaire* beschrijft Viollet-le-Duc de grote zaal op de eerste verdieping van de westvleugel, de Salle des Preuses¹². Men kan uit de tekst opmaken dat de reconstructie van dit gedeelte op grond van vondsten en bouwsporen redelijk betrouwbaar is. Van de gevel aan de binnenplaats zijn wel profileringen gevonden, de algehele vorm is hypothetisch. De aanwezigheid van de porticus wordt niet overtuigend aangetoond. De porticus is des te twijfelachtiger, omdat op de aquarel wel heel duidelijk de plattegrond van de westvleugel, maar geen spoor van een porticus te zien is. Er is geen duidelijke aanwijzing voor het niet bouwen van de hoge vier-

¹² *Dictionnaire*, VIII, 71-95.

kante toren naast de ingang. Een argument om hem wel te bouwen is er evenmin. De klaarlijkkelijke twijfels ten aanzien van de torenbekronningen en weergangen zijn interessant in verband met een al dan niet geloofwaardige indruk van het gerestaureerde kasteel.

In de *Dictionnaire* geeft het artikel „Architecture militaire” twee tekeningen, één van de wel en één van de niet gerestaureerde toestand van de tour Hector (afb. 13). De reconstructie van weergangen en mezekooien lijkt aannemelijk. Een aantal vragen blijft echter bestaan. Zo is bijvoorbeeld op de gereconstrueerde situatie te zien dat het dak boven het muurvlak op de uitgekraagde weergang rust en deze dus dicht maakt. Deze reconstructie is van 1854, op het vogelvluchtgezicht van 1857 alsook in werkelijkheid gaat het dak pas achter de weergang op en laat deze dus open. Wanneer men nu de foto's van de ruïne bekijkt (afb. 4 en 5), dan valt op dat de

Afb. 12. Opstand van de zuidgevel. Tekening van Viollet-le-Duc uit 1858. Dit ontwerp, met de toren boven de portiersloge en met de trapgevel-beëindiging van de tour César, sluit nauw aan bij de reconstructie-tekeningen van afb. 9 en 10. De tour Charlemagne heeft hier echter een puntdak in plaats van een terrasdak. (Foto Monuments Historiques, 308911).

noordmuur niet hoog genoeg opgaat om uitsluitel te geven; noch bieden de andere zijden van het kasteel een oplossing.

De dakmoeten langs de twee schoorstenen van de tour Hector geven de hoogte van het dak aan, waarbij de bovenste weergang open dient te zijn (naar afb. 4 en 6 te oordelen komt de dakmoet binnen de kantelen uit). Ten aanzien van de andere torens ligt de zaak moeilijker. Op het vogelvlucht-gezicht van 1857 is alleen de tour Charlemagne een terrastoren, in uitvoering zijn de tours Alexandre en Josué terrastorens¹³. Voor het probleem van de torenbekroningen zouden vier afbeeldingen van Pierrefonds van voor de verwoesting uitkomst kunnen bieden: een pen-tekening van J. Duviert uit 1611¹⁴, een be-

schilderd paneel in de Galerie des Cerfs te Fontainebleau¹⁵ en een gravure in de *Histoire du Duché de Valois* van 1764¹⁶. De laatste is dus van na de verwoesting, maar geeft het kasteel in niet verwoeste staat weer. De vierde afbeelding is een door Viollet-le-Duc nagetekende afbeelding van een zekere Percier, waarvan ik het origineel niet ken noch kan dateren¹⁷. Helaas is op geen afbeelding de binnenplaats van het kasteel te zien. Wel laat iedere afbeelding een aantal torens geheel of gedeeltelijk zien. In schema zijn de torenbekroningen voor zover mogelijk weergegeven (afb. 7). Daarbij zijn ook de plannen van Viollet-le-Duc uit 1857 en de actuele situatie aangegeven. Slecht ten aanzien van één toren heerst consensus, de tour Godefroy met

¹³ Volgens R. Ritter, *Châteaux, donjons et places fortes*, Paris 1953, 111, komen terrasdaken in deze tijd niet voor. De donjon te Vincennes, gebouwd 20 jaar voor Pierrefonds en de Bastille (1382) hadden echter wel al terrasdaken.

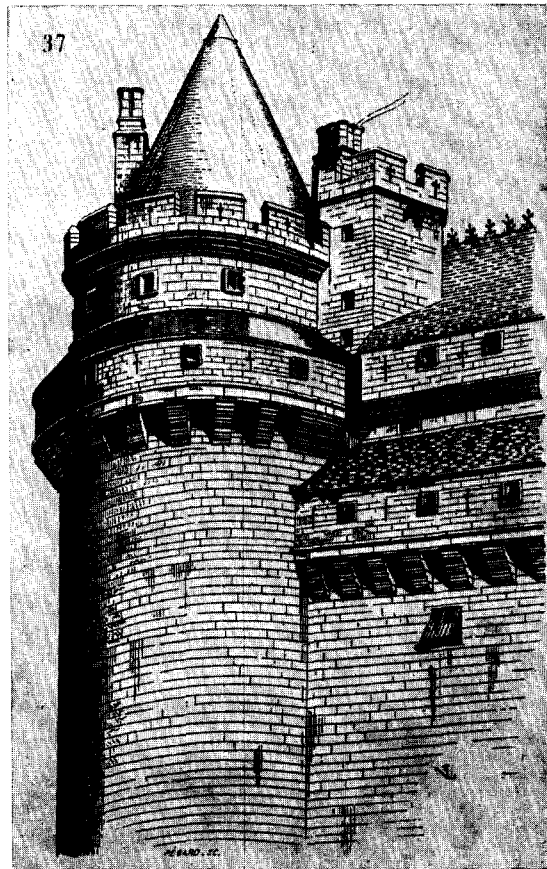
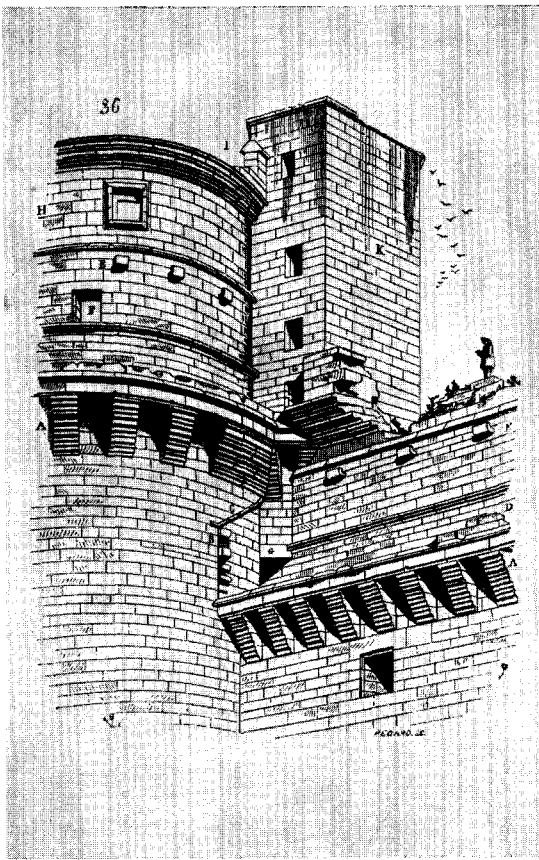
¹⁴ Afbeelding in J. Harmand, „Le plus ancien châ-

teau de Pierrefonds et ses problèmes”, *Bulletin Monumental*, 117 (1959), 197.

¹⁵ idem, 199.

¹⁶ *Histoire du Duché de Valois*, II, 1764, 358. Afgebeeld in Grodecki, *Le château de Pierrefonds*, z. pl., z. jr.

¹⁷ Privé-collectie Neuilly.

Afb. 13. De tour Hector, links in ruïne, rechts als reconstructie. Bij de restauratie werd de bovenste weergang van de courtine open in plaats van gesloten en kreeg de traptoren een puntedak. (Dictionnaire, I, 388-389).

twee omgangen en een puntedak. Een belangrijk gegeven is dat op alle afbeeldingen terras- en pundedaken tegelijk voorkomen, hetgeen tenminste de aanwezigheid van beide aannemelijk maakt. De vraag is of de verschillen tussen het 1857-plan en de uitvoering wat betreft de torenbekroningen terug te voeren zijn op deze afbeeldingen. Viollet-le-Duc kende in ieder geval de gravure uit 1764, aangezien hij deze „verduidelijkend” heeft nagetekend¹⁸. Of hij Duvierts tekening en het paneel in Fontainebleau kende, is onbekend.

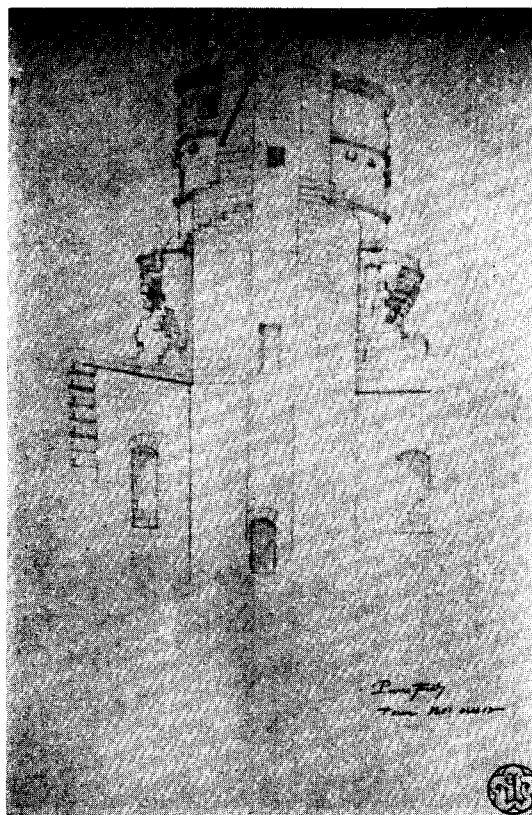
Of de bovenste weergang van de torens open dan wel gesloten zou moeten zijn, is twijfelachtig. Zoals gezegd zou de tour Hector een open bovenste weergang gehad hebben. Toch rijzen er vragen. De open weergang is bij alle torens zo smal, dat twee mannen elkaar nauwelijks kunnen passeren. Wanneer het dak op kantelen rust,

zou dat niet alleen meer bescherming bieden maar zou er ook meer plaats zijn (men beschikt dan immers over het hele oppervlak van de toren). Een open torenweergang komt in de Franse middeleeuwse kasteelarchitectuur nauwelijks voor. Is de op grond van de dakmoet getrokken conclusie juist, dan kan men een open bovenste torenweergang als een voor Pierrefonds karakteristiek gegeven beschouwen. Opgemerkt zij dat ook Duviert en de gravure uit 1764 een open weergang laten zien.

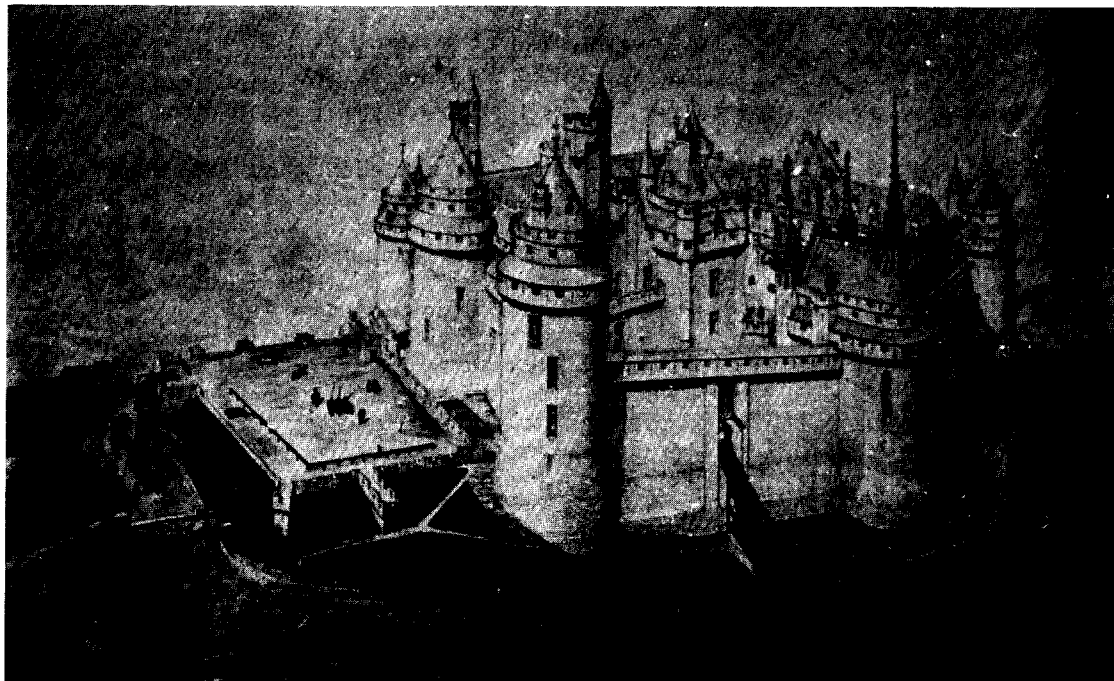
Wat de tour Arthus betreft valt op dat deze op de afbeeldingen anders van vorm is dan de overige torens. Er zijn geen weergangen, het dak rust direkt op het muurwerk. Mogelijk gaat het hier om een restant van een ouder kasteel, waarvan de sporen bij de ontmanteling in 1617 verdwenen zijn. De toren is na 1862 aansluitend bij de rest van het kasteel in de stijl van Lodewijk van Orléans opgetrokken. Het feit dat zowel in-

¹⁸ Idem.

Afb. 14. Tekening van de tour Godefroy, gezien vanaf de binnenplaats, door Viollet-le-Duc. (Privé-collectie Neuilly).

Afb. 15. Tekening van het kasteel in gerestaureerde toestand, gezien vanuit het zuidoosten. Men ziet hoe de bevoorrading via een hijsinstallatie geschiedt. De barbacane, links onder het voorplein, is niet aangelegd. Nog juist is de niet-uitgevoerde porticus aan de noordgevel van de binnenplaats te zien. (Privé-collectie Neuilly).

wendige als uitwendige diameter van de tour Arthus veel kleiner zijn dan die van de overige torens, steunt dit vermoeden. Want juist aan de kwetsbaarste zijde van het kasteel, waar dan ook de dikste torens staan, hoort de kleine tour Arthus niet thuis¹⁹.

De reconstructies van 1857 geven geen opstand te zien van de noord- en westgevel van de binnenplaats. De plattegrond geeft wel de indeling van de vertrekken die achter deze gevels gelegen zouden moeten hebben. Niet wordt vermeld of deze indeling op vondsten is gebaseerd. Waarschijnlijk niet, want in uitvoering is de plattegrond geheel gewijzigd. Op een tekening uit 1862 of eerder (afb. 15) kan men gedeeltelijk de noordgevel van de binnenplaats zien. Evenals

¹⁹ De binnen- en buitendiameters zijn respectievelijk:

Charlemagne 8,74–15,34 m

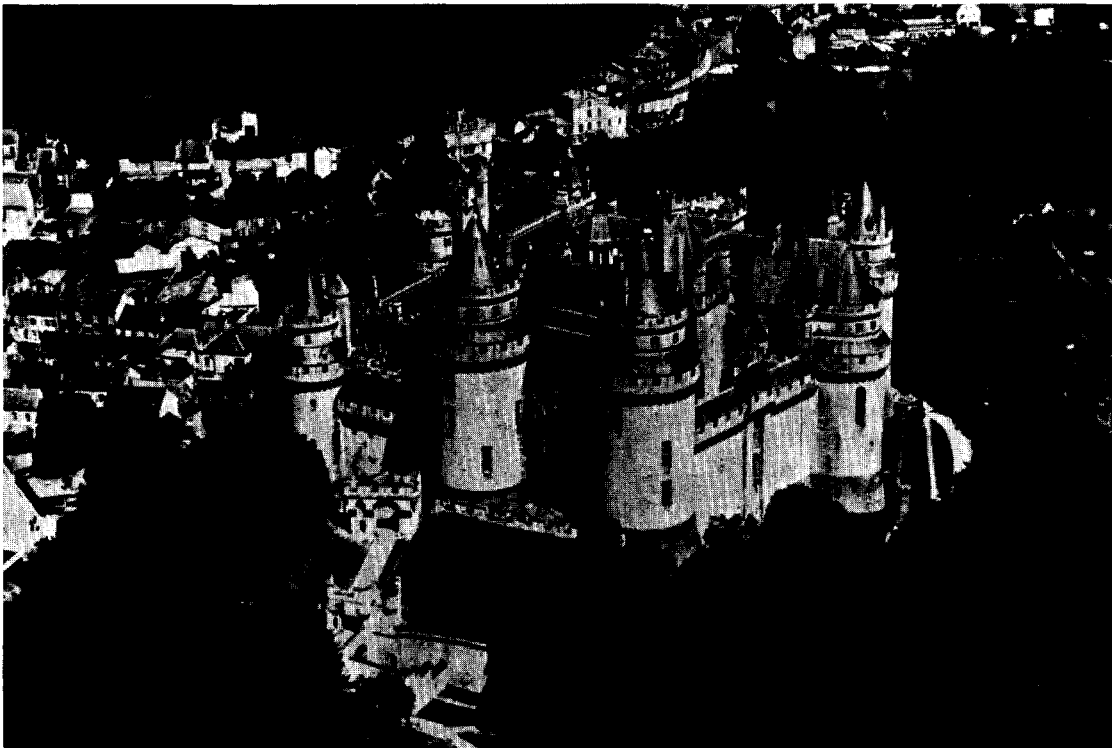
César 6,97–15,37 m

Arthus 5,20– 9,70 m

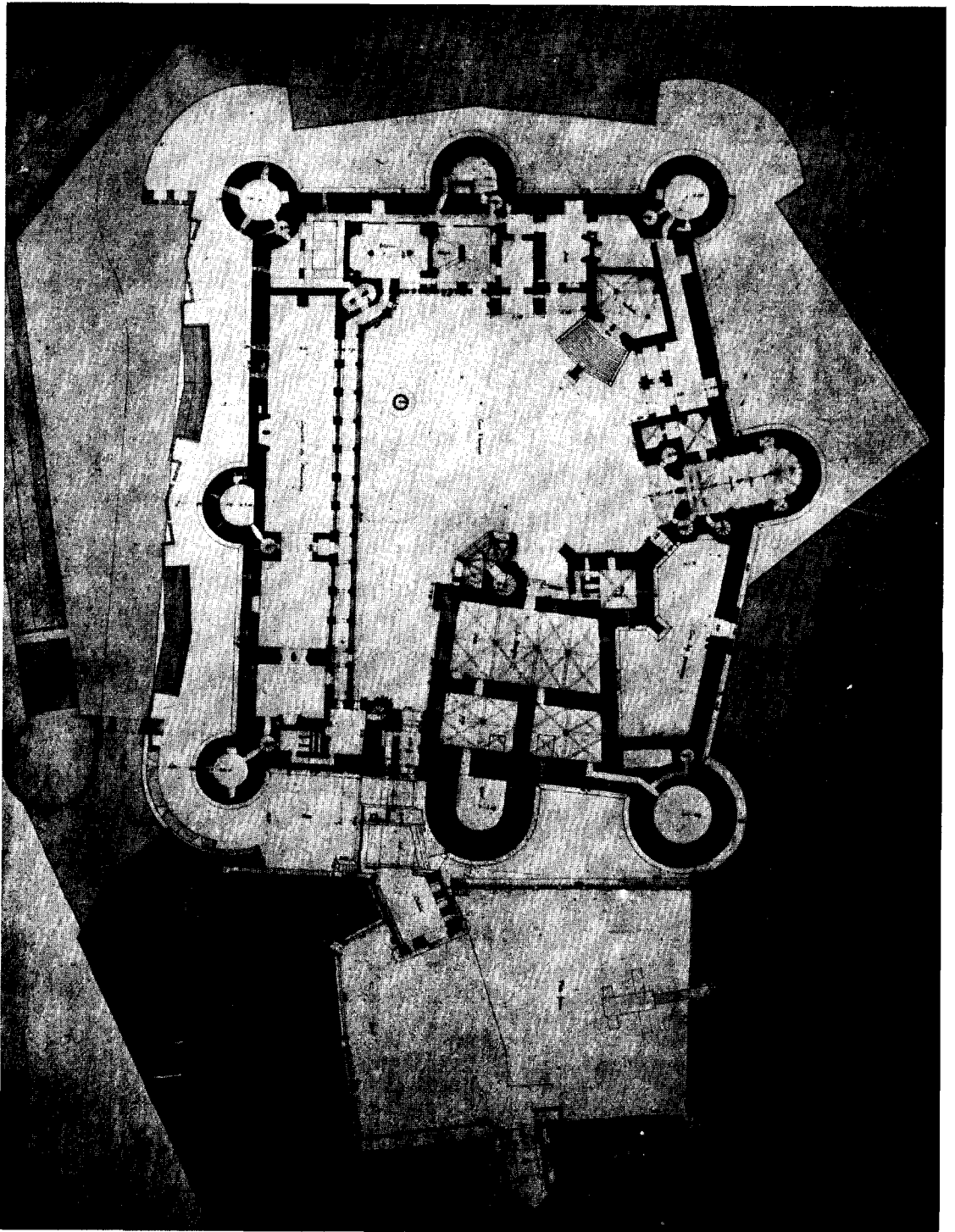
De aanwezigheid van een ouder kasteel zou het antwoord kunnen zijn op het artikel van J. Harmand (nt 14), waarin de plaats van het oudste kasteel in Pierrefonds wordt uitgezocht. Op grond van de bevinding ten aanzien van de tour Arthus lijkt het waar-

op de plattegrond (afb. 10) valt ook hier de niet uitgevoerde porticus op. Van belang voor de situatie van de noordvleugel van voor de restauratie is een foto waarop men de noordoosthoek van de binnenplaats ziet (afb. 6). Het valt op dat de aanhechting van de noordmuur tegen de noordoosttoren tot een bepaalde, duidelijk zichtbare hoogte loopt. De oorspronkelijke bovenzijde van de noordmuur correspondeert met de aanzet van het dak van de laagste weergang van de noordoosttoren. Boven de aanhechting van de muur tegen de toren is geen dakmoet waarneembaar (elders wel, zoals die van de noordwesttoren, afb. 14). Op *c.* 8 m hoogte loopt zowel langs de noord- als de oostmuur een richel, waarboven zich zowel in de muur als in de toren

schijnlijk dat dit oudere kasteel zich op dezelfde plaats als het huidige heeft bevonden. De onregelmatige plattegrond wijst ook in deze richting. Opvallend is de veel regelmatigere plattegrond van het gelijktijdig, eveneens door Lodewijk van Orléans gebouwde La Ferté-Milon. Zie voor dit kasteel: Wauwerman, „Le château de La Ferté-Milon”, *Congrès Archéologique*, 1887, 195–260 en 228–243. (De plattegrond in dit artikel is onjuist); Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'Architecture*, II, Paris 1872, 242 en platendeel afb. XXXI.

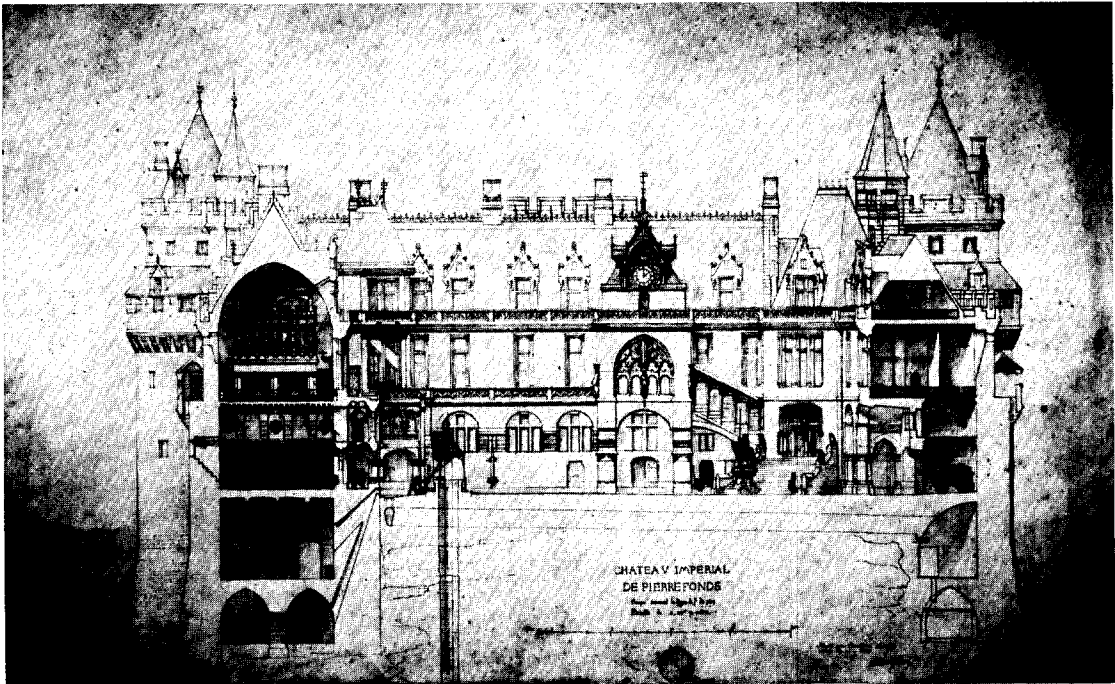

Afb. 16. Luchtfoto vanuit het zuiden.

Afb. 17. Plattegrond getekend door Viollet-le-Duc in 1866. Voor de aanleg van het voorplein vergelijke men *afb. 1.*

Afb. 18. Doorsnede van het kasteel met gezicht op de noordvleugel van de binnenplaats, getekend door Viollet-le-Duc in 1866. In de westelijke vleugel ziet men de schouw met de negen preuses. (Foto Monuments Historiques, 308910).

een doorgang bevindt. Nergens zijn gaten voor verdiepingsbalklagen te zien. Op grond van deze gegevens zou men veronderstellen dat er — althans langs het oostelijk deel van de muur — geen bebouwing is geweest. De twee doorgangen (in toren en oostmuur) waren mogelijk door een houten passage verbonden. Deze zou dan ter hoogte van de richel in de muur zijn ingelaten.

De beide foto's uit 1855 (afb. 4 en 5) laten zien dat aan weerszijden van de tour Josué de muur nog een eind hoger opgaat dan de bovenste weergang. Bij de restauratie zijn deze fragmenten verdwenen. De aanhechting van het muurvlak aan de noordoosttoren als wel aan de noordwesttoren is evenwel lager dan deze restanten. Daarbij nog in aanmerking genomen dat de plattegrond van de tour Josué aan de achterzijde is afgeplat, lijkt het hier om een muurtoren te gaan, waarvan de keel door middel van een trapgevel gesloten was. Dit gegeven ziet men bij sommige torens in Carcassonne. Opmerkelijk is dat alle middentorens in plattegrond een rechte achterzijde hebben, terwijl alleen de tour Josué

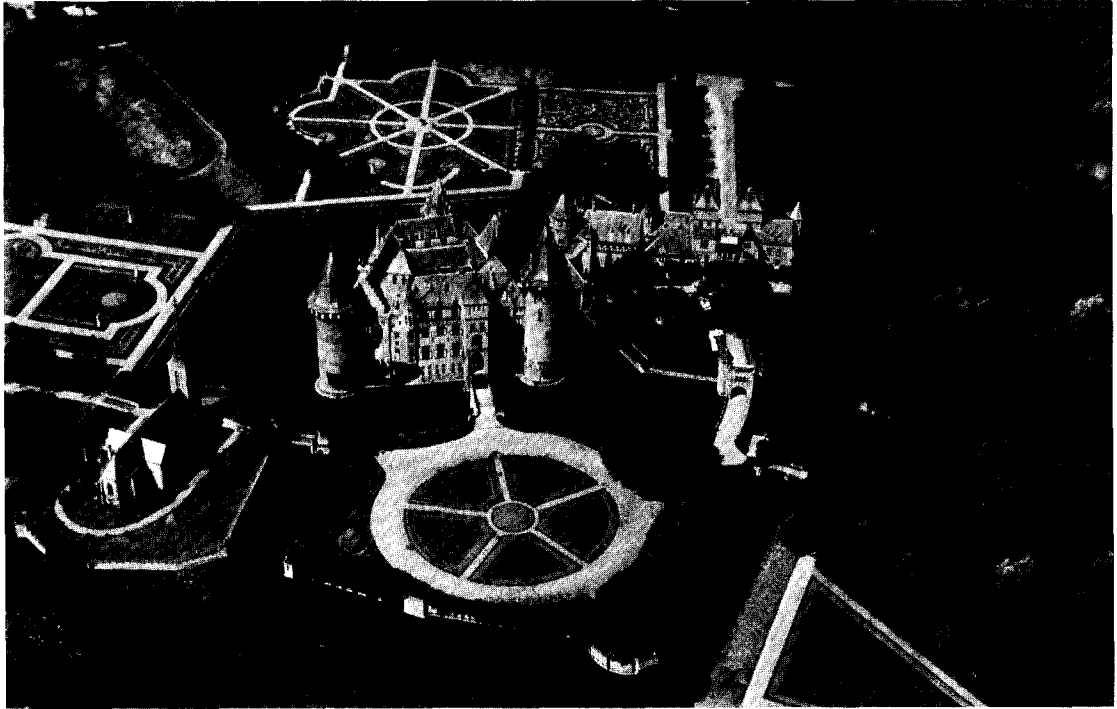
ook in de bovengeleding is afgeplat. De tours Alexandre en César zijn daarentegen in de bovengeleding geheel rond. Het is zeker niet ondenkbaar dat deze laatste twee torens ook met afgeplatte achterzijde uitgevoerd hadden moeten worden (zoals het eerste reconstructie-voorstel van 1857 beoogde!).

De toestand van de ruïne van het woongedeelte en de tour carré geeft voldoende indicatie om het met de reconstructie eens te kunnen zijn. Alleen de bovengeleding van de tour carré roept vragen op. Moet er wel of geen dak op, moet de weergang open of gesloten zijn? Dat Viollet-le-Duc hier geen oplossing voor had, bewijst het feit dat hij er talloze ontwerpschetsen voor heeft gemaakt²⁰. Niets wijst op de aan- of afwezigheid van een gracht voor de tour carré.

De restauratie-plannen die er vanaf 1857 geweest zijn, laten steeds rijkere vormen zien. Het aandeel van Napoleon III in deze gewijzigde versies is niet te achterhalen.

De opmerkingen ten aanzien van de restauratie zijn als volgt samen te vatten. De gebouwen van de noord- en oostvleugel (behalve de kapel) zijn hypothetisch. Op grond van oude foto's lijkt het aannemelijker wanneer

²⁰ Archief kasteel Pierrefonds.

Afb. 19. Luchtfoto van kasteel De Haar vanuit het noordoosten. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg).

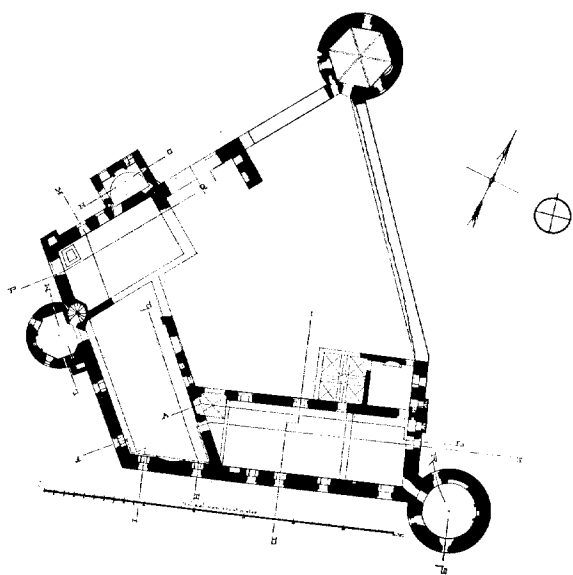
hier geen of zeer eenvoudige gebouwen hadden gestaan (bijvoorbeeld houten stallen). Ook al zijn de torenbekroningen niet allemaal juist uitgevoerd, de totale indruk die het kasteel maakt verdient niet de betiteling „romantische fantasie”. Het gegeven van dubbele weergangen, gekanteelde torenbekroningen en terrasdaken afgewisseld door puntedaken is betrouwbaar. Het feit dat de tour César en Alexandre in plaats van een afgeplatte achterzijde een ronde bovenbouw hebben gekregen, is onjuist. De tour Arthus is van gedaante veranderd, het kasteel van voor de verwoesting in 1617 had een toren zonder omgang, waarschijnlijk een overblijfsel van een ouder kasteel. De reconstructie van de binnenplaatsgevels biedt geen houvast. De indeling van de westvleugel en het woongedeelte kon zonder problemen uit de bouwsporen afgeleid worden. Dat Viollet-le-Duc zijn aanvankelijk eenvoudige reconstructievoorstel voor de noord- en oostgevel in de latere drukken van de *Description* en de *Dictionnaire* niet heeft bijgesteld, zou kunnen betekenen dat de zo rijke vormen van deze onderdelen, die slecht passen bij de rest van het kasteel, te wijten zijn aan de wensen van Napoleon III. De uitbundige indruk die de binnenplaats maakt heeft meer

gemeen met de ruim 50 jaar later gebouwde koopmanswoning van Jacques Coeur te Bourges dan met de soberheid van het oorspronkelijke kasteel.

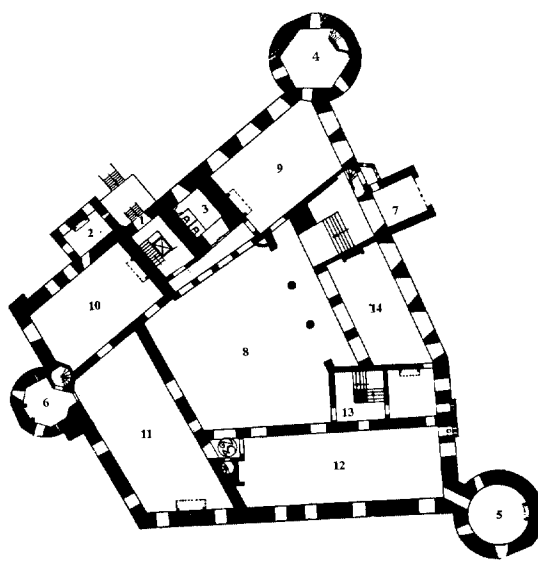
DE HAAR

De restauratie van De Haar duurde van 1892 tot 1912. Dankzij de ruimere mogelijkheden op fotografisch gebied kon de toestand van de ruïne beter vastgelegd worden dan in Pierrefonds. De ontwikkeling van de techniek stond de aanleg van elektriciteit, stromend water, centrale verwarming en lift toe.

Het idee om het uit *c.* 1350 daterende, maar nooit geheel voltooid kasteel in al zijn luister terug te toveren schijnt van Victor de Stuers afkomstig te zijn. De aanzet tot de restauratie dateert in feite al uit 1887, toen E. G. F. baron Van Zuylen van Nyevelt en Hélène baronesse De Rothschild het restauratie-ontwerp als huwelijksgeschenk uit handen van De Stuers kregen aangeboden. Speculerend op hun vermogen hoopte De Stuers Cuypers in staat te stellen een compleet voorbeeld te geven van middeleeuwse kasteelarchitectuur.

Afb. 20. Plattegrond van de ruïne, getekend door Ad. Mulder. (Tekeningen-archief Rijksdienst Monumentenzorg, 14241).

Afb. 21. Plattegrond van de huidige toestand: 1 voormalige ingang geflankeerd door torens 2 en 3; 4 noordtoren; 5 zuidoosttoren; 6 zuidwesttoren; 7 huidige ingang; 8 hal; 9 eetzaal; 10 bibliotheek; 11 ridderzaal; 12 balzaal; 13 trappenhuis; 14 biljartzaal.

De ruïne

Nauwkeurige opmetingen en vele foto's maken het mogelijk de toestand van de ruïne precies te achterhalen (afb. 20, 23 en 26)²¹. Alle buitengevels waren tot 17 à 18 m hoogte bewaard, dat is waar zich nu de dakaanzet bevindt. De torens gingen hoger op, tot de overgang van de ronde naar de polygonale omtrek. Van de beide vierkante torens ter weerszijden van de oorspronkelijke ingang in de noordwestgevel van het kasteel ging de zuidelijke tot c. 12 m op, van de noordelijke, zich binnen de gevel bevindende toren stond een gedeelte nog c. 22 m overeind. De ronde noordtoren was tot c. 8 m gereduceerd. Het noordelijk deel van de noordoostvleugel was

vrijwel geheel vedwenen, het zuidelijk deel had nog zijn volledige hoogte.

Tekeningen van Roghman (1646)²² en Jan de Beyer (1744, afb. 22)²³ geven aan de noordoostzijde van het kasteel lage gebouwen te zien. Een staande tand aan het hoge gedeelte van deze gevel duidt op een niet gebouwde muur. Een foto uit 1887 (afb. 23) geeft weer hoe deze staande tand op c. 12,5 m hoogte terugspringt. Een gedeelte van een borstwering staat nog overeind. Er zat hier een weergang die Roghman nog afbeeldt. Overigens ziet men op de foto ook een dakmoet, die de omtrek van het gebouw op Roghmans en De Beyers tekening aangeeft. De tekening van de zuid- en zuidwestgevel (afb. 26)

²¹ A. Mulder maakte opmetingstekeningen van de plattegronden, gevels en doorsnedes van de ruïne. Ze zijn aanwezig in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nrs. 14241 t/m 14243 en 14245 t/m 14250). In hetzelfde archief bevindt zich een groot aantal foto's van het kasteel van voor de restauratie. Opmetingen van details zijn gemaakt door C. B. van der Tak, „Beschrijving van de bouwval van het Huis ter Haar”, *Bouwkundige Bijdragen*, XII (1862), 380–387. Belangrijk materiaal bevindt zich voorts in het archief van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB) te Amsterdam: ontwerp-

tekeningen voor de interieuraankleding, variaties van de nieuw te bouwen onderdelen (waarbij vooral interessant een ontwerp voor de dicht te bouwen binnenplaats in de vorm van een soort centraalbouw met ambulatorium en verhoogd middengedeelte), ontwerpen voor uitbreiding van het kerkje met een klaverblad-vormige koorpartij, plannen voor een gedeeltelijke restauratie etc.

²² Collectie Lugt, Parijs: afgebeeld in H. L. Janssen, *Het kasteel De Haar te Haarzuylens*, 1971, 9.

²³ Tekeningen van Jan de Beyer in het Koninklijk Huis Archief.

Afb. 22. De Haar gezien vanuit het noorden. Tekening van Jan de Beyer, 1744. (Koninklijk Huis-Archief AT 201).

laat zien dat de muur zich ook daar verjongt, zij het geringer dan de noordoostmuur. Doorgangen in de torens ter hoogte van deze verjonging aan de buitenzijde van de gevel suggereren een uit-

Afb. 23. De zuidoosttoren gezien vanuit het noordoosten. Foto van de ruïne uit 1887. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg).

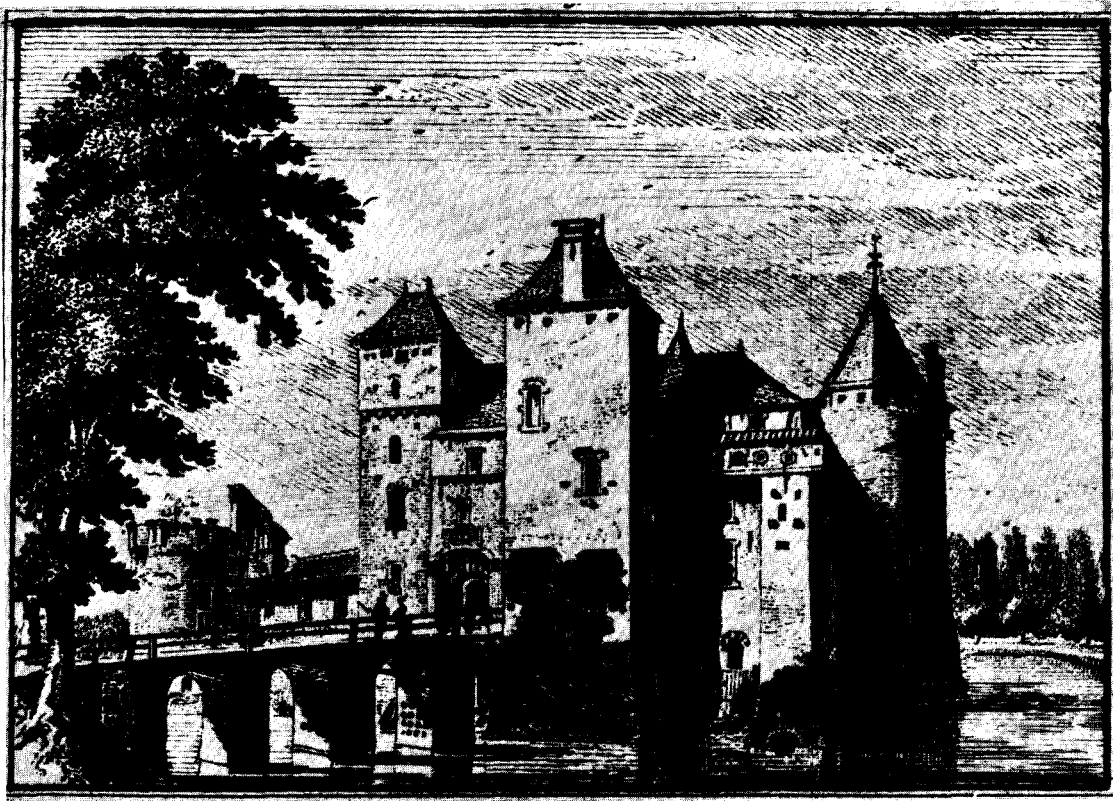
gekraagde weergang, hetgeen door een gravure uit 1690²⁴ en door een tekening van De Beyer (afb. 25) bevestigd wordt. De ruïne geeft ruimschoots aanwijzingen omtrent de plaats van de vensters, de verdiepingshoogtes en de plaats van de stookgelegenheden. De indeling van de begane-grond is gedeeltelijk te traceren. De onderkeldering was grotendeels intact. Van een châtelet waren funderingen gevonden. Of het slechts de beide vierkante gebouwen ter weerszijden van de doorgang waren, zoals een plattegrond uit 1902 aangeeft, is niet duidelijk²⁵. De opstand van het huidige châtelet is in ieder geval geheel fantasie.

De restauratie

Wanneer men het gerestaureerde kasteel vergelijkt met de ruïne, blijkt in hoe sterke mate Cuypers zich door de overblijfselen heeft laten leiden. De vensterindeling en de maten van de vensters, zowel in muren als in torens, zijn aangehouden. Te oordelen naar de opmetingen en

²⁴ Provinciale Atlas Utrecht, Rijksarchief Utrecht, nr. 1391.

²⁵ Tekeningen-archief Rijksdienst Monumentenzorg, nr. 43044.

Afb. 24. De Haar gezien vanuit het westen. Gravure in *Het Verheerlijkt Nederland*, VII, 85, naar een tekening van Jan de Beyer uit 1744.

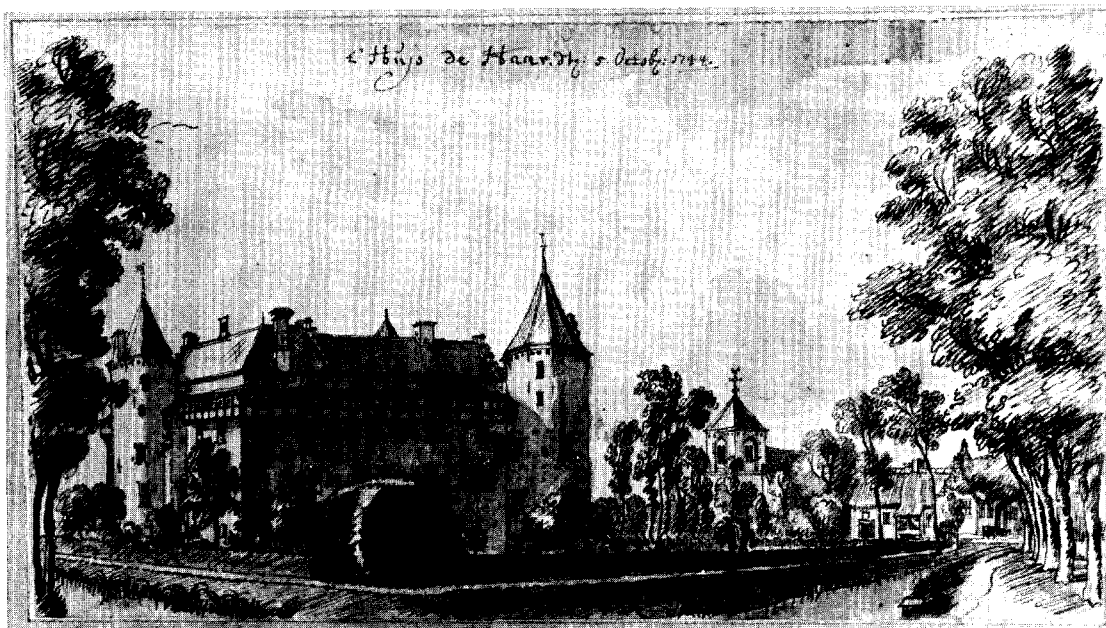
foto's van de ruïne is ook de vorm van de kruis-kozijnen, waarvan de boven- en onderdorpels van oren zijn voorzien, juist gereconstrueerd. De torenbekroningen kunnen echter niet anders dan als archeologische vingeroefeningen beschouwd worden. Niet alleen voor Cuypers, ook voor Viollet-le-Duc vormden de torens het grootste probleem. De drie ronde torens van De Haar laten drie verschillende oplossingen zien. De weergang van de zuidwesttoren is van steen en het dak vormt één geheel met het torendak; de zuidoosttoren heeft eenzelfde overdakking, maar de weergang is van hout en de noordtoren heeft een gecompliceerder type weergang waarvan het dak gescheiden is van het torendak. Alle weergangen worden gesteund door een constructie van muurstijlen en korbelen. Van de problemen waarmee Cuypers zich geconfronteerd zag getuigen ook de verschillende ontwerptekeningen:

met kantelen, zonder polygonale beëindiging van de torens of zelfs zonder weergang²⁶. Cuypers' beweegreden voor het maken van een weergang, van welk type dan ook, kan geweest zijn de polygonale torenbeëindiging of het voorkomen van weergangen langs de muren. Hij zou zich voor de houten constructie door de *Dictionnaire* hebben kunnen laten inspireren. De detaillering aan de onderzijde van de borstwering van de weergang van de noordtoren is identiek aan die afgebeeld in het artikel „hourd”, hordijs²⁷. De gravure uit 1690, alsook de tekeningen van Roghman en De Beyer geven polygonale torenbeëindigingen te zien, waarvan de zijden corresponderen met de dakschilden. Op geen van de tekeningen komen weergangen voor. De noordtoren is in ruïne of niet afgebouwd. Zowel de zuidwest- als de zuidoosttoren heeft op de opmetingstekening een zo horizontale beëindiging, dat oor-

²⁶ NDB, Cuypers-archief, nrs. 917, 922, 923, 924, 940.

²⁷ *Dictionnaire*, VI, 140.

Afb. 25. De Haar gezien vanuit het zuiden. Tekening van Jan de Beyer uit 1744. (Koninklijk Huis-Archief, AT 200).

spronkelijk hoger opgaand werk uitgesloten lijkt. De schoorsteen op de zuidwesttoren heeft bovendien geen sporen van aansluitend muurwerk. Dit wijst erop dat de schoorsteen in het dak was opgenomen. De aanwijzingen die de opmetingen van de ruïne verschaffen zijn in overeenstemming met de tekening van De Beyer vanuit het zuiden. De polygonale torenbeëindiging zou dan bedoeld zijn om een veelzijdig puintdak mogelijk te maken, constructief makkelijker te maken dan een conisch puintdak.

Een aantal foto's in het grote werk *Le château de Haar à Haarzuylens*²⁸ van 1910 bewijzen dat de weergangen pas naderhand zijn aangebracht. De schietgaten en het ontbreken van doorgangen ter hoogte van de weergangen verraden dat Cuypers' plan aanvankelijk niet in weergangen voorzag.

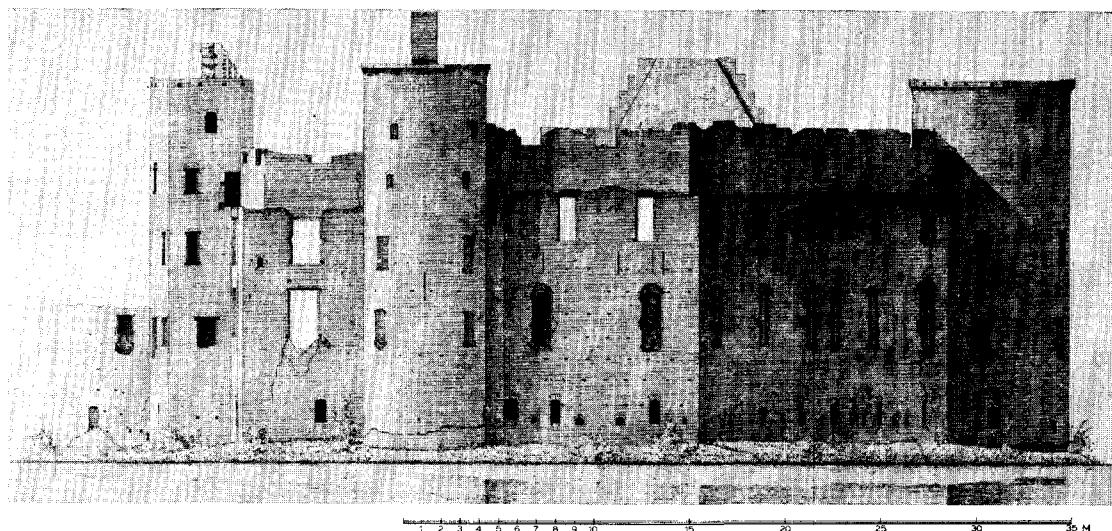
De noordoostgevel werd in een rijke, zich niet bij de bestaande architectuur aanpassende stijl opgetrokken. Door de oorspronkelijke ingang in de noordwestgevel naar de geheel nieuw op te trekken noordoostgevel te verplaatsen, kon men deze een veel indrukwekkender aanzien geven.

Opmerkelijk zijn de schietgaten in de bovengleding van de nieuwe ingangstoren. Tekende Cuypers ze aanvankelijk volgens middeleeuwse vorm, het huidige aanzien heeft meer weg van een parodie. Dergelijke moderniserende vormen vertoont ook het châtelet, zoals bijvoorbeeld de trapvensters aan de noordzijde, rechts van de doorgang.

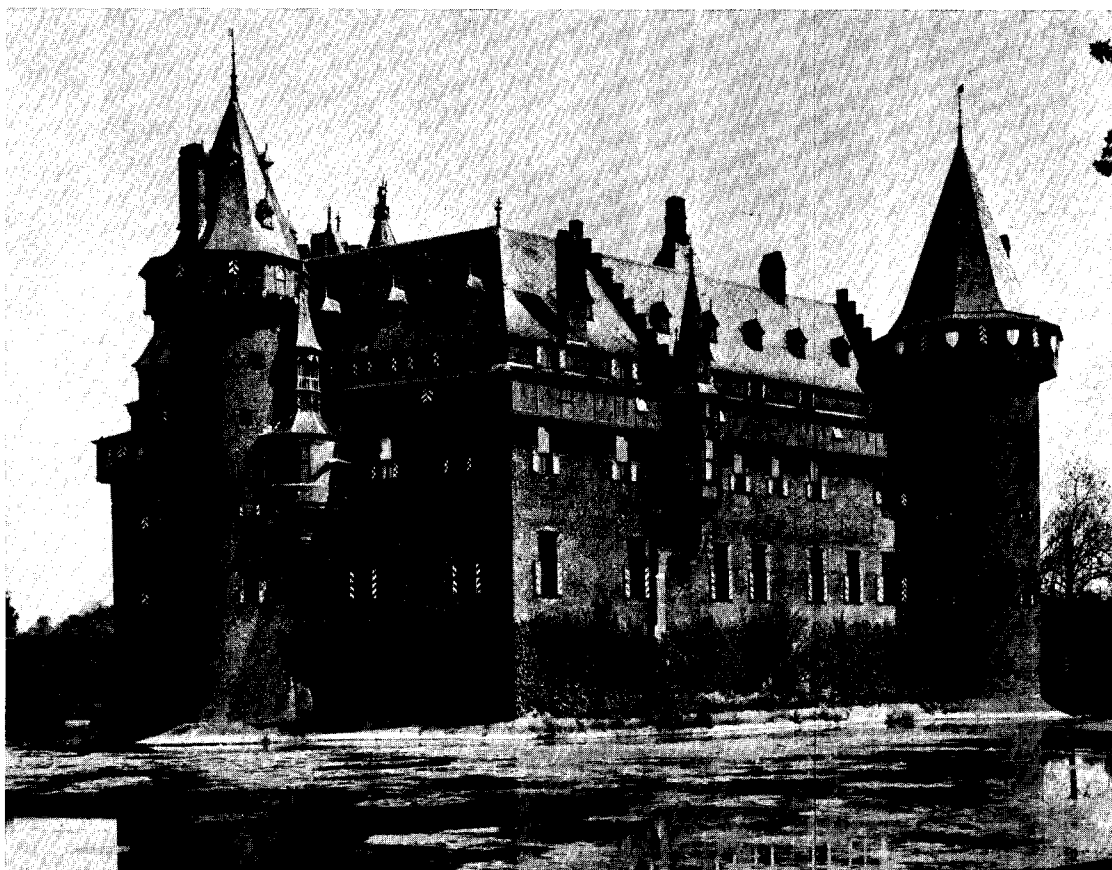
Cuypers schijnt zich in de nieuw gebouwde onderdelen van het kasteel (noordoostvleugel en châtelet) niet te bekommeren om archeologische betrouwbaarheid of tenminste aannemelijkheid. Veeleer hanteert hij de middeleeuwse bouwwijze om daarmee tot fantasierijke, middeleeuws geïnspireerde, maar hier en daar ook moderne vormen te komen. De Stuers had dan ook niet helemaal gelijk toen hij over Cuypers schreef: „Met zijn buitengewone opmerkingsgave en scherpzinnigheid heeft Cuypers uit de overgebleven bouwdeelen een getrouwe reconstructie van het oude kasteel bezorgd”²⁹. Geeft Cuypers immers zelf niet toe dat het hem er meer om ging volgens middeleeuwse methodes te bouwen dan stijlzuiverheid na te streven: „Pour dire en peu de mots:

²⁸ *Le château De Haar à Haarzuylens* (uitgegeven onder leiding van P. J. H. Cuypers), Utrecht 1910, platen X, XI en XIII.

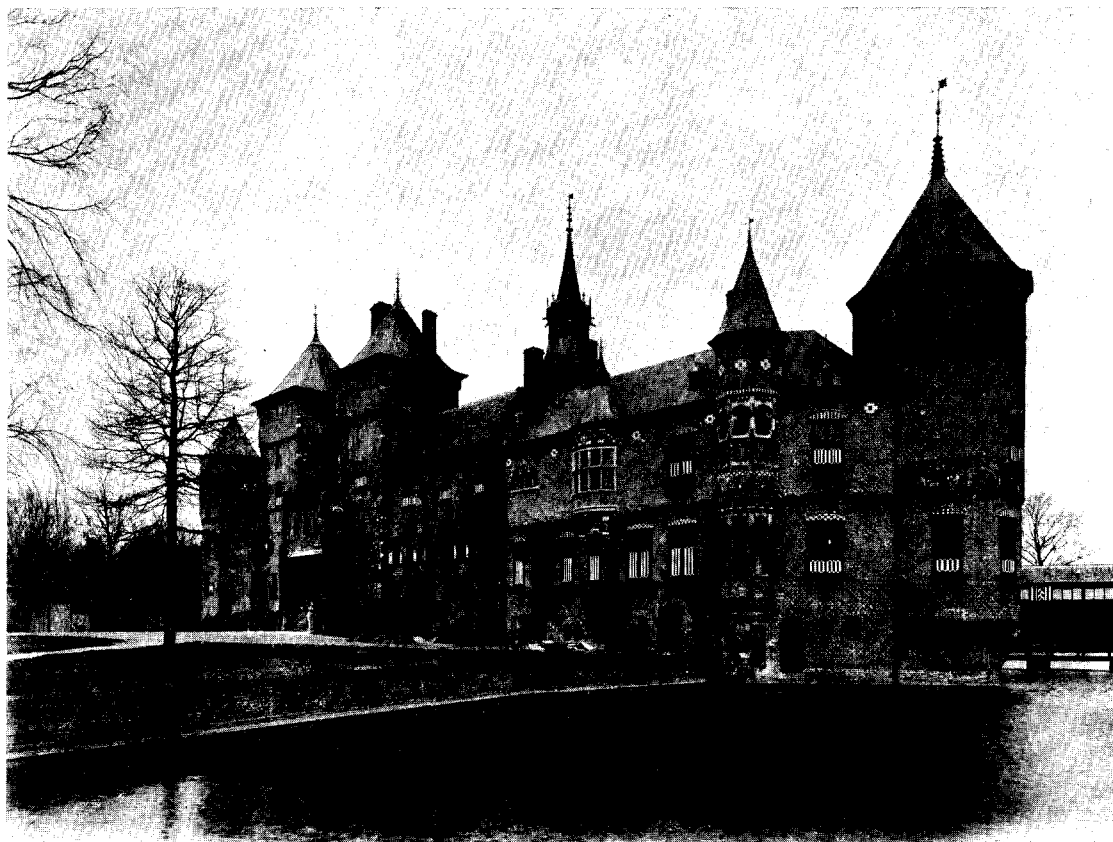
²⁹ *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*, Haarlem 1897; Victor de Stuers over Cuypers, 187–228.

Afb. 26. Opmetingstekening van Ad. Mulder van de zuid- en zuidwestgevel. (Tekeningen-archief Rijksdienst Monumentenzorg, 14245).

Afb. 27. Foto van de zuid- en zuidwestgevel. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg).

Afb. 28. Châtelet, veldzijde. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg).

une école entière d'artistes formés sous la direction d'un seul maître qui la fonda, il y a plus d'un demi-siècle, ont réuni leurs forces et leurs talents, pour montrer, qu'en travaillant d'après les solides systèmes du moyen-âge, on peut obtenir des résultats semblables, voire même supérieurs à cette glorieuse époque", zo luidt de slotzin van zijn boek over De Haar³⁰. Interessant is dat „même supérieurs". Doelt hij daarmee op de gietijzeren spanten die de voormalige binnenplaats overspannen? Of op de zware, in het zicht geplaatste betonnen latei aan de veldzijde van de poort van het châtelet (afb. 28)?

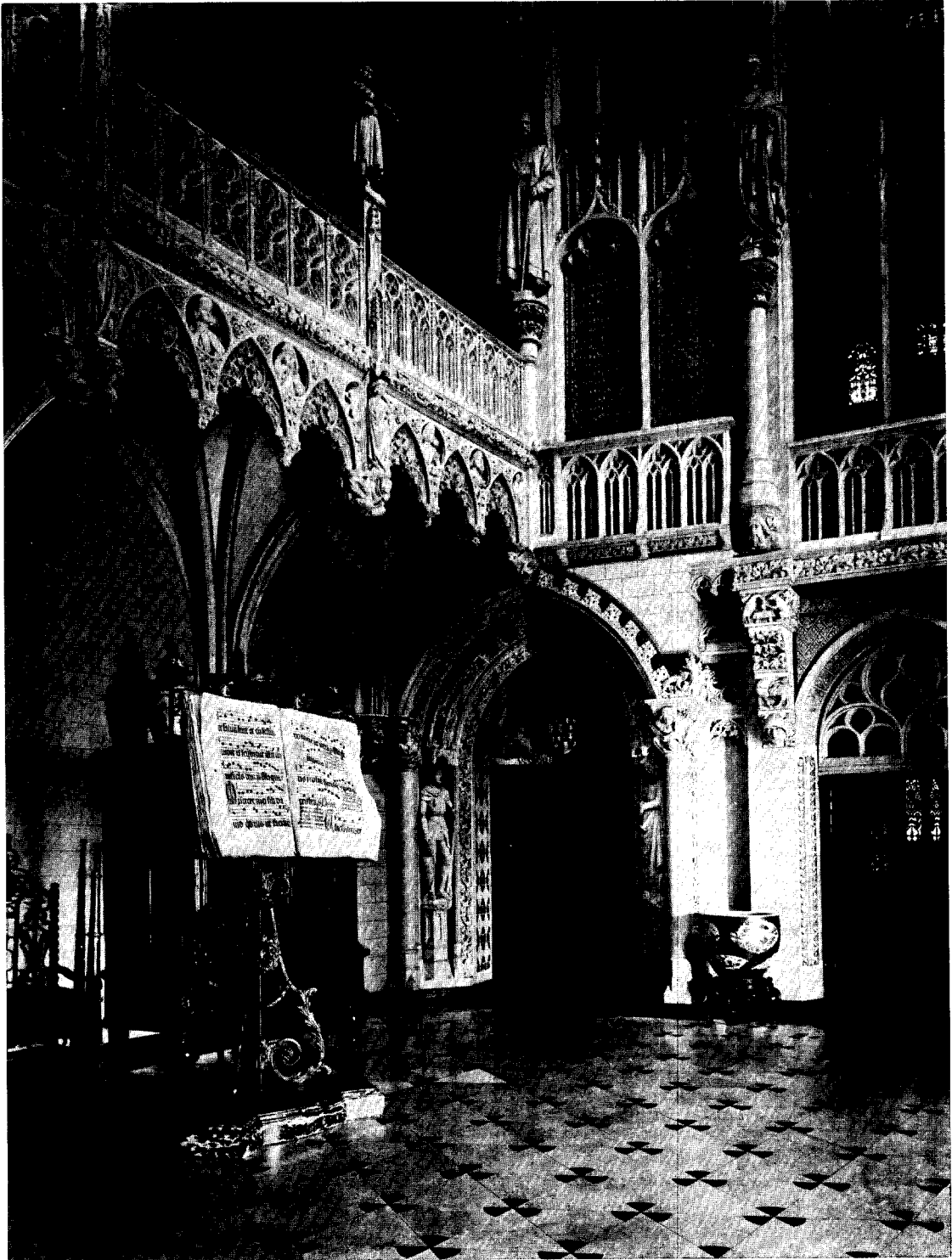
Interieur

Ook wat het interieur betreft heeft Cuypers zich voor zover mogelijk door overblijfselen laten leiden. De plattegrond van de huidige bibliotheek, ridderzaal en balzaal was aanwezig, zij het dat de balzaal waarschijnlijk uit twee vertrekken be-

stond. Plaats en grootte van het trappenhuis berusten op vondsten. De oorspronkelijke constructie van het trappenhuis is uit de opmetingsteekeningen van de ruïne niet precies af te leiden. De restanten zouden op klimmende tongewelven kunnen duiden. Cuypers heeft de sporen in ieder geval als zodanig opgevat. De grote plattegrond van het trappenhuis (4,5 × 4,5 m) wijst erop dat het mogelijk een latere toevoeging is. De biljartzaal, entree en eetzaal zijn niet op vondsten terug te voeren. Hier stonden de lage dienst- of stalgebouwen bekend van Roghman en De Beyer. De overdekking van de binnenplaats kwam voort uit noodzaak tot ruimtewinst. Elk vertrek werd afzonderlijk bereikbaar door in de hal langs iedere verdieping een galerij te bouwen.

Het interieur heeft meer weg van een laat middeleeuwse adellijke woning dan van een gebouw dat op verdediging is gericht. Juist in De Haar kon Cuypers zijn idee over het functioneren

³⁰ *Le château de Haar à Haarzuylens*, 59.

Afb. 29. Interieur van de hal. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg).

van zijn atelier als een middeleeuws bouwbedrijf gestalte geven. De hal en de vertrekken op de begane-grond kunnen gezien worden als realisering van Cuypers' ideaal. Financiëel onbelemmerd kon hij zijn plannen verwezenlijken met gebruik van de beste materialen. Van het beeldhouwwerk verzorgde Van Binnebeke de ornamentiek, Van Nieuwendijk de figuratieve onderdelen, terwijl Capiou en Maessen de beelden voor hun rekening namen. Lenobel en de gebroeders Nicolas maakten naar ontwerpen van J. Berens de gebrandschilderde ramen en P. Helwegen voerde het schilderwerk uit³¹. Allen kwamen uit Cuypers' Roermondse atelier.

Het resultaat

De vertrekken op de verdiepingen zijn groten-deels niet in middeleeuwse, maar in verschillende latere stijlen (Renaissance, Lodewijk XVI, Empire) uitgevoerd. Hierin ligt een essentieel verschil met Pierrefonds. Terwijl Cuypers het kasteel laat zien met veranderingen die in de loop der eeuwen plaatsgevonden zouden kunnen hebben, poott Viollet-le-Duc een beeld te scheppen, zoals dat er op één moment uitgezien zou kunnen hebben. Hetzelfde verschil in benadering komt tot uiting in de aanleg rondom het kasteel: de gefingeerde middeleeuwse verdedigingswerken van Pierrefonds tegenover de 18de-eeuwse Franse en Engelse tuinen van De Haar. Het streven van Viollet-le-Duc zich zodanig in de kasteelarchitectuur van c. 1400 in te leven dat ontbrekende delen zonder moeilijkheden aangevuld konden worden, ontbreekt bij Cuypers geheel. Dat Cuypers' zoon Jos. (actief bij De Haar betrokken) in 1902 een viertal tekeningen publiceerde met vrij aannemelijke reconstructies van het middeleeuwse kasteel — reconstructies die niets gemeen hebben met de nieuw opgetrokken onderdelen — bewijst wel dat het geenszins in de bedoeling lag een reconstructie na te streven of te pretenderen³².

Moeilijk is te zeggen in hoeverre Cuypers zich direct door Pierrefonds heeft laten inspireren. Het is de vraag of hij Pierrefonds uit eigen aanschouwen kende. Voor zover bekend heeft hij Viollet-le-Duc tweemaal in Parijs bezocht, in 1854

³¹ Idem, 59.

³² J. Cuypers, „De herstellingswerken van het kasteel de Haar”, *De Architect*, XIII (1902), aflevering 4 en 5.

³³ Afgezien van de *Dictionnaire* zijn bedoeld: Viollet-le-Duc, *Compositions et dessins*, Paris 1884; A. Baudot et J. Roussel, *Dessins inédits de Viollet-le-Duc*,

en 1863. Voor en tijdens de restauratie van De Haar waren er echter al voldoende publicaties verschenen die Cuypers in staat stelden niet alleen met de architectuur, maar ook met de werkwijze van Viollet-le-Duc vertrouwd te raken³³. Zo heeft Cuypers de serie fabelvoorstellingen van de porticus-kapitelen van de westvleugel van Pierrefonds nagetekend³⁴. Dat hij ze niet als kapitelen maar als fries weergaf, bewijst dat ze zijn overgetekend uit de *Dessins Inédits* van Baudot en Roussel. Het gegeven is niet in De Haar verwerkt, wel ziet men in de grote hal fabels van Aesopus uitgebeeld (kraagstenen galerij). De Haar vertoont overeenkomst met Pierrefonds op verschillende punten van het ikonografisch repertoire. Het toch niet zo bekende gegeven van de preux, in Pierrefonds vertegenwoordigd door de beelden boven in de torens, is in De Haar terug te vinden op de schoorsteen van de ridderzaal (David, Cesar en Karel de Grote). De personificaties van de deugden tooien in De Haar de schouw van de balzaal, in Pierrefonds ziet men ze aan de traptoren van het woongedeelte. Opvallend zijn de monsterdieren op de balustrade voor de ingang. Hetzelfde motief is in Pierrefonds te zien op de trapbalustrade in de noordoosthoek van de binnenplaats. Het herinnert aan de lichtboogbeelden van de St.-Jan in Den Bosch. De enorme rijkdom aan plant- en diermotieven is karakteristiek voor zowel Viollet-le-Duc als Cuypers.

Conclusie

Het belang van De Haar is tweeledig. Enerzijds is het kasteel representatief voor Cuypers' ideaal van het herleven van middeleeuwse ambachten, anderzijds vanwege de toepassing van moderne constructie-methodes. Dit laatste in tegenstelling tot Viollet-le-Duc, die zijn restauratiewerken en zijn opvattingen over eigentijdse architectuur altijd gescheiden heeft gehouden³⁵.

Zowel voor Viollet-le-Duc als voor Cuypers waren de overgebleven fragmenten aanleiding tot een consciëntieuzere reconstructie. Cuypers gaat daarbij nog wat verder en geeft met zijn weergangen een les in middeleeuwse architectuur. Voor de aanvullingen van de verdwenen of nooit

Paris 1895; C. Sauvageot, *Viollet-le-Duc et son oeuvre dessinée*, Paris 1880.

³⁴ NDB, Cuypers-archief.

³⁵ Voor Viollet-le-Duc's theorieën over een eigentijdse architectuur leze men zijn *Entretiens*, vooral deel II (Paris 1872).

aanwezige delen past Viollet-le-Duc een gefantaseerde, laat middeleeuwse stijl toe, terwijl Cuypers zich vrij door de middeleeuwen laat inspireren en niet schroomt hier en daar te moderni-

zerende vormen te gebruiken. Viollet-le-Duc streeft een historisch geloofwaardig eindresultaat na, Cuypers niet.

Ontvangen 6 februari 1979

SUMMARY

In the nineteenth century a growing interest in medieval architecture led to interest in the restoration of the decaying monuments of past glories. The large scale on which restoration was undertaken is indicated by the work done in this field by Viollet-le-Duc in France and by Cuypers in The Netherlands. Both architects are often discussed in relation to each other, but their approach to the problem of restoration has never been analysed. Since Viollet-le-Duc published several theoretical works but Cuypers did not, two analogous projects must serve for comparison.

Both architects rebuilt a large medieval castle from ruins. In Pierrefonds and De Haar, Viollet-le-Duc and Cuypers were confronted by the same problem. The results of the present study show that as far as Pierrefonds is concerned the components which were so severely criticized, i.e., the upper parts of the towers, were treated correctly in general, and therefore the total impression given by the exterior of the castle does not deserve to be called a romantic creation or stage set. It is true that a remnant of an older castle was obscured by the restoration, but otherwise Viollet-le-Duc followed the indications

provided by the ruin as much as possible. Where distinct indications were lacking, as for the north wing, he carried out the supplementation in a rich medieval style. It is evident from the ruin that the north side of the castle had originally no buildings or only very simple structures. The role played by Napoleon III, who commissioned the restoration, is not clear.

Like Viollet-le-Duc, Cuypers based his approach on the available information. The indications provided by the ruin of De Haar with respect to the original building were followed strictly. Here, too, a wing was built where none had existed. It is noteworthy that in designing new parts Cuypers departed further from the medieval building than Viollet-le-Duc did. The study has shown that it was not Cuypers' intention to create a credible end-result. He also did not hesitate to use modern material in the new parts. Viollet-le-Duc, who was more theoretical by nature than Cuypers, made a sharp distinction between his views on restoration and his ideas about contemporary architecture, whereas Cuypers combined his in one project but applied the separation within it. The interior of De Haar is representative of Cuypers' concepts on the functioning of crafts on the medieval model.

BOEKBESPREKINGEN

Hans Erich Kubach — Albert Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin 1976. Band 1: A–K; Band 2: L–Z; Band 3: Tafeln. Band 1–2 samen XL–1348 blz. met 2293 fig. en 9 krt., Band 3 met 1408 afb. op 609 pl.

Het is maar weinigen gegeven — en ook maar weinigen zoeken het — om een loopbaan lang zo rechtlijnig en volhardend hetzelfde voorwerp van onderzoek ter hand te houden en uit te diepen als dit Hans Erich Kubach en Albert Verbeek gelukt is met de romaanse architectuur van het Rijn- en Maasland. Tot de samenstelling van het machtige corpus waarvan drie delen thans voor ons staan (een vierde deel volgt nog), hebben zij reeds in 1930 als jonge studievrienden het besluit genomen, toen zij aan de universiteit van Bonn de colleges volgden van Paul Clemen, de grondlegger van de monumenteninventarisatie in het Rijnland en de eerste kenner van de romaanse muurschilderingen daar.

Vóór hun pas begonnen emeritaat waren Kubach en Verbeek onderscheidenlijk Oberkonservator des Landesamtes für Denkmalpflege Rheinland-Pfalz (sinds 1954 tevens professor kunstgeschiedenis aan de universiteit van Saarbrücken) en leider van de inventarisatie in het kader van de Rheinische Denkmalpflege, beide weliswaar uitstekende observatieposten voor hun beider aandachtsgebied, maar tevens zo veel andere bezigheden vereisend, dat dit monumentale boekwerk als de vrucht alleen van bijna een halve eeuw vrijetijdsbesteding beschouwd moet worden. Vrucht van een lang rijpingsproces dus, eindpunt van een lange weg, waarop talrijke van hun vorige publicaties als halteplaatsen, fasen van groei, verrijking van inzicht, kennis en methode gezien kunnen worden.

Een beschouwing van Günter Bandmann in de feestbundel ter ere van Verbeeks vijfenzestigste verjaardag (*Beiträge zur rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege* 2, Düsseldorf 1974) heldert alles op omtrent ontstaan en ontwikkeling van die aandacht in het Rijnland voor de eigen

romaanse architectuur. Nadat lang de gotiek als hoogtepunt van het middeleeuwse ruimtescheppen had gegolden, keerde men zich pas tamelijk laat met meer dan archeologisch begrip tot het romaanse en ging daarvoor een sympathie koesteren die veel te maken heeft met het besef, dat de romaanse architectuur nauwer met het Duitse keizerschap verbonden is, en die ook ingegeven werd door actuele opvattingen over „Werkgerechtigkeit, Materialtreue, Klarheit und Einfachheit der Form“, zoals gehuldigd door de Deutsche Werkbund en door de liturgische beweging en meer in het romaans dan in de gotiek teruggevonden. Ook het archaische en oorspronkelijke van de romaanse bouwwerken wekte de belangstelling en tenslotte werd deze bij de kunsthistorici van Bonn en Keulen versterkt door de simpele omstandigheid, dat het middeleeuwse architectonische landschap aan de Rijn, ondanks de alles overschaduwende gotische Dom van Keulen, in wezen door de voorgotische kerken en kastelen bepaald wordt, in feite vooral romaans is waar het de grote monumenten betreft. In de eerste decennia van onze eeuw, merkt Bandmann op, waren de instrumenten van de architecturale stijlcritiek en terminologie verfijnd genoeg geworden om ruimtelijke kwaliteiten scherp te definiëren en zelfs te individualiseren, waarbij hij August Schmarsow als de grote leermeester ziet. Men leerde stijlfenomenen als een geografisch en lokaal gebonden continuum onderscheiden en was in staat de Nederrijnse romaanse bouwkunst van naburige landen als Westfalen en de Bovenrijn af te grenzen en binnen het Rijnland zelf de wisselende tijdelijke en plaatselijke zwaartepunten te ordenen. Aan dit onderzoek gaf het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande in Bonn sinds 1926 leiding en richting, en een hele groep jonge kunsthistorici, deels ook vrienden voor het leven, nam in de twintiger en dertiger jaren deeltaken van onderzoek binnen dit kader op zich, uitmondend in boeken en artikelen als die van Paul Ortwin Rave, Adalbert Schippers, Paul Klein, Günter Kahl, Walter Zimmermann, Gustav André en vooral ook van de beide auteurs die ons hier interesseren. Kubach leverde in 1934 zijn dissertatie over de

Rijnlandse triforiumkerken, in 1938 in een artikel in de *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* zijn eerste proeve van een omgrenzing naar tijd en stijl van de Nederrijnse romaanse kerken. Verbeek droeg in 1932 door zijn dissertatie over de St. Georgskirche in Keulen een belangrijke bouwsteen bij tot kennis van de bouwkunst in het Rijnland in de elfde eeuw en haar samenhang met die van het Maasland, teweeggebracht door de blijvende betekenis en invloed van Aken als keizerlijke residentie in karolingische tijd en later door de grenzen van de bisdommen, de machtssferen van de bisschoppelijke hiërarchie. Op grond van datzelfde inzicht kan dan ook thans nog E. H. ter Kuile zijn boek *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden* (Zutphen 1975) beginnen met een hoofdstuk over „Het ideaal van Aken”.

Bandmann wijst er in zijn bespreking van het oeuvre van Verbeek ook op, hoe deze, wanneer de kunstgeschiedenis door toedoen van Wölfflin en Riegl (beeldende kunst), Schmarsow en Gall (bouwkunst) tot vormgeschiedenis emancipeert, stijlfenomenen van de romaanse architectuur in het Rijnland gaat onderzoeken (bijvoorbeeld de tweeschaligheid in Westwerken) als uitingen van een specifiek landschapsgebonden, constant blijvend „Kunstwollen”, als resultaten van een immanente vormontwikkeling, een eigen „vie des formes” (Focillon), dat niet door historische toevalligheden geraakt wordt. Daarbij is het de vraag, of Verbeek voldoende oog houdt voor de mogelijkheid, dat binnen dit autonome landschap nieuwe invloeden uit den vreemde, maar ook uit het eigen verleden optreden: nieuwe recepties van eigen erfgoed, „revivals” naast „survivals”. Immers het verleden kan telkens opnieuw en anders verwerkt worden in een proces waarvan de uitkomst door Bandmann als „verwandelt Erbe” wordt aangeduid.

Wanneer men Kubachs tesamen met W. Haas verrichte reuzeprestatie *Der Dom zu Speyer (Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz V, 3 Bände, München 1972)* beziet, dan gaat zulk een vormhistorische opvatting schuil achter de overstelpende en gedetailleerde waarnemingen van de brute bouwmatierie, de techniek en de constructie, maar zijn aandeel in de *Weltgeschichte der Architektur*, het deel *Architektur der Romanik* (Stuttgart/Mailand 1974, de Italiaanse editie een jaar eerder), maakt de verwantschap van zijn visie, van zijn stijlcritische basis van werken, vormanalyse en voorkeur voor geografisch groeperen, met die van Verbeek onmiddellijk dui-

delijk. Zo acht hij het daar mogelijk, dat de nadrukkelijke verticaliteit van de Normandische romaanse kerkinterieurs, gearticuleerd met behulp van rondstaven, een erfenis is van de Vikingen, de Normandiërs als Noormannen dus, in wier oorspronkelijk vaderland, Scandinavië, de „Stavkirker” met hun hele of halve mastboomstammen dezelfde profielwerking vertonen. Ook in dat boek is er een grote aandacht voor de afbakening van afzonderlijke „Kunsträume” zoals Scheldebekken, Lotharingen, Silezië, Oberrhein, zelfs de litteratuuropgave achterin is zo gegroepeerd.

Van hun nieuwste gezamenlijke boek hebben Kubach en Verbeek al een voorproef gegeven in hun *Romanische Kirchen an Rhein und Maas (Jahrbuch Rheinischer Verein für Denkmalpflege 1970/71, Neuss 1971)* en daar al beklemtoond, dat beide riviergebieden onafscheidelijk zijn als romaans kunstlandschap.

Ik meen, dat het goed is iets van deze al sinds de twintiger jaren ingenomen posities van Kubach en Verbeek te weten om hun geweldige boek over romaans Rijn- en Maasland met het juiste begrip tegemoet te treden. Die opvattingen maken er immers tegelijk de rijkdommen en de beperkingen van uit. Iets over het beeldend en betekenend gehalte van de romaanse architectuur, stijlmiddelen als expressiemiddelen, reliekcultus en pelgrimsgeschiedenis, liturgische disposities, kathedrale en monastieke functies, kloosterfiliaties, oorlogstechnische eigenschappen van de onderzochte burchten, moet men hier niet zoeken, laat staan mededelingen over het bouwprocédé, de organisatie van het bouwvak, het arbeidsproces, de financiering. Wie een breed cultuurhistorisch panorama behoeft, kan zich wenden tot de twee delen van *Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400* (Köln 1972-1973), waarvan het eerste de catalogus is van de grote tentoonstelling die in 1972 in Keulen en Brussel te zien was, het tweede berichten en studies naar aanleiding daarvan bevat.

Het gaat om kerken, synagogen, woonhuizen, burchten, stadsmuren en stadspoorten, al krijgt men eerst de indruk dat het uitsluitend een kerkenboek is. Op het eerste gezicht denkt men misschien, dat het vergelijkbaar is met het al even respectabele corpus van H. M. Taylor en T. Taylor, *Anglo-Saxon Architecture* (3 vol., Cambridge 1965-1978), maar daarvan wijkt het af doordat het niet bij de puur archeologische informatie alleen wil stilstaan, zoals die in feite ook gegeven wordt in de *Vorromanische Kirchenbauten* van F. Oswald, L. Schaefer en H. R.

Sennhauser (München 1966–1971), die overigens ook de aanspraak koesteren een tastbare begrenzing gevonden te hebben. De opzet en de reikwijdte van het onderhavige werk, de geografische en chronologische begrenzing, worden alleen bepaald door de stilistisch-ruimtelijke vergelijkbaarheid der bouwvormen, niet door de politiek-historische grenzen van wereldlijke territoria, kerkelijk-administratieve grenzen van bisdommen en dekenaten, fysisch-aardrijkskundige grenzen zoals stroomgebieden, en zeker niet door de huidige politieke grenzen of taalgebieden. Maar naar tijd wordt onder het romaans ook het preromaanse begrepen, er wordt vaak naar een verder verleden gereikt, maar nooit vooruitgezien naar de gotiek als een voorbereide toekomst. Eerder al heeft Kubach betoogd, dat hij het zien van proto- of cryptogotiek in bepaalde romaanse bouwvormen als „hineininterpretierte“ teleologische opvatting afwijst. Dat betekent, dat enerzijds materiaal ingesloten wordt dat in heel andere samenhangen te binden dan alleen binnen Rijn- en Maasland te localiseren is (tempels van Elst, vroegchristelijke kathedraal van Trier), anderzijds gegevens buiten beschouwing blijven die hun eigenaardigheid of bijzonderheid danken aan inpassing in of aanpassing aan een romaans bouwbestand, zoals menig gotisch kerkgebouw of deel daarvan. De al genoemde tweeschaligheid van de wand in de Staufische architectuur aan de Nederrijn is zowel een romaans als een gotisch gegeven, vaak zelfs gelijktijdig, maar in die meer-voudige en meerzinnige kontekst komt het niet aan bod.

Het in de catalogus geïnventariseerde gebied ziet men met één oogopslag in de overzichtskaart op blz. 1330 van deel 2. Het Duitse gedeelte omvat de voormalige Rheinprovinc met haar Kreise, waarin de verschijningsdatum van de Kunstdenkmälerbände is aangegeven, en voorts het Regierungsbezirk Wiesbaden. Het Rijngebied moet hier dus tamelijk beperkt opgevat worden, Rheinpfalz (ook Kubachs Spiers!) en Elzas-Lotharingen (uitgezonderd Cons-la-Grandville) mogen niet meedoen, de Rijn houdt al bij Ruppertsberg op, Trier en Saarland zijn grensgebieden. Wat van de Nederlanden opgenomen is, maakt een betrekkelijk groot deel van het werk uit: naast de rond 630 Duitse steden en dorpen zijn er ongeveer 160 Nederlandse, 375 Belgische en 26 Luxemburgse plaatsen verwerkt, tesamen een 2000 bouwwerken omvattende. In een reeks detailkaarten zijn de plaatsen, niet de bouwwerken, aangegeven, maar erg veel details

vallen er niet uit op te maken: er is geen aanduiding van kerkelijke of wereldlijk-staatkundige grenzen ouder dan de huidige, noch van kloosters, kapittels, kathedralen, parochiekerken of kapellen, kastelen of zelfs maar steden tegenover dorpen, hoewel die kartografische statistiek gemakkelijk te tekenen valt. De auteurs zijn zich blijkens hun voorwoord terdege bewust van de aanvechtbaarheid van hun geografische omlinering van het begrip Rijnland-Maasland als romaans architectuurlandschap, maar moeite tot verdediging van hun keuze doen zij vooralsnog niet; daarvoor is de nog niet verschenen band 4, de „kunstgeschichtlich-kunstgeographische Gesamtdarstellung“ van hun thema gereserveerd. Op gevaar af, door de inhoud van dat deel afdoende weersproken te worden, moet ik toch opmerken, dat de afbakening voorlopig wel wat raadsels en twijfels oproept.

Dat een stuk België (de provinciën Antwerpen, West- en Oost-Vlaanderen) en een stuk Nederland (Drente, Friesland en Groningen) op de kaart en in de catalogus ontbreken, wil duidelijk zeggen, dat zij niet tot het Rijn- en Maasgebied gerekend worden, hetgeen toch even verrast wanneer men ziet, dat de kop van Noord-Holland en Texel wel opgenomen zijn. Misschien is echter de kerk van Oldenzijl in Groningen toch wel meer Rijnlands dan die van Oosterland op Wieringen. Baarle-Nassau in westelijk Noord-Brabant mag met zijn Salvatorkapel wel meedoen, Hingene en Kontich bij de Schelde eveneens. Dat de stad Antwerpen ontbreekt, bevreedt wegens de schaarste van de overblijfselen niet, maar dat Brugge geheel achterwege blijft, ook de op de Akener Paltskapel geïnspireerde eerste St.-Donaaskerk uit omstreeks 900, ook de tweede die omstreeks 1130–1150 invloeden uit Essen opneemt, is vreemder. Het schijnt mij toe, dat de grenzen in de Ottoonse en Salische tijd geheel anders getrokken moeten worden dan in de Staufische. Als daarmee rekening gehouden was, had natuurlijk ook de St.-Walburgskerk te Groningen, hoogstwaarschijnlijk uit de tijd van de bisschoppen Adelbold en Bernold, wier Utrechtse stichtingen breed worden uitgemeten, niet mogen ontbreken. Vreemd is ook, dat Hekelgem, Afflighem, Averbode wel vertegenwoordigd zijn, de abdijkerk van Nijvel ook, zeer uitvoerig, maar de zeer aan Nijvel verwante abdijkerk van Zinnik niet, evenmin als de aan Nijvel en Zinnik verwante St.-Baafsabdij en St.-Jansabdij (nu kathedraal) te Gent. De grote krocht van St.-Hermes te Ronse, behandeld en afgebeeld, is met die

van de Dom van Spiers in verband te brengen, maar Spiers zelf valt buiten het aandachtsgebied. De discipline van de auteurs, hun begrijpelijke zelfbeperking, gaat zo ver, dat het topografisch register zich houdt aan de in de catalogus als geheel behandelde gebouwen, zodat men de naam Spiers er tevergeefs zoekt, hoewel de Dom aldaar herhaaldelijk een rol speelt ten opzichte van de bouwvormen in Maas- en Rijnland, bijvoorbeeld ook in de Stiftskerk van Elten.

De kerk van Enschede wordt behandeld omdat zij ondanks Westfaalse kenmerken overwegend Nederrijnse geest ademt, maar de kerken van Ootmarsum en Oldenzaal blijven buiten beschouwing, vermoedelijk om hun Westfaalse „Wuchtigkeit”, al zou men die ook in de volmondig Maaslands te noemen St.-Pancratiuskerk te Heerlen wel kunnen zien. Het Maasland overigens gaat in dit boek België niet te buiten: de grote kathedraal van Verdun wordt evenmin behandeld als de kerken van Braux en Mouzon.

Deze grenskwestie moge een futilliteit lijken, maar de lezer moet, als hij grijpt naar deze catalogus, die toch vooral als naslagwerk zal dienen, toch maar gewaarschuwd zijn, dat de inventaris een aantal provinciën en departementen op grond van stijlcriteria doorsnijdt en niet alle Rijn- en Maaslands romaans insluit, noch romaanse invloeden van elders (Scheldegebied, Bovenrijn) uitsluit, maar waar zij in een gebouw secundair van aard geacht worden, beslissen zij over de afwezigheid in de catalogus. De auteurs zijn zich van de risico's, de kansen op kritiek, bewust. Reeds in de voorpublicatie van 1971 zeggen zij het: de door hen als groep geziene kunstwerken, gebouwen als kunstwerken, „lassen mit aller wissenschaftlichen Exaktheit ein Gesamtphänomen erkennen, das sich mit keiner anderen geographischen oder historischen Erscheinung zur Deckung bringen lässt. Indem man dies feststellt, leugnet man nicht die Bedingungen der Kunstwerke und die Verflechtungen, aus denen heraus sie entstehen. Aber man hält sich vielleicht eher frei von Vorurteilen und Fehlschlüssen, die leicht auftauchen, wenn man von neueren — oder gar heutigen — Zuständen aus die Bauwerke des 11., 12. und 13. Jahrhunderts beurteilt. Diese Auffassung mag ungewöhnlich, fast Ärgernis erregend sein. Aber sie erscheint uns allein den Tatsachen gerecht zu werden” (blz. 12).

Hierin berustend, kan men voor het overige niet anders dan zijn bewondering uiten voor dit levenswerk, dit kennerschap, deze rijkdom aan informatie, dit scherpe observatievermogen, de

grote eigen persoonlijke bijdrage van de beide onderzoekers, waardoor dit werk zo ontzaglijk veel meer is dan een compilatie van gegevens uit de tweede hand. De omvang van tekst en illustratie per object is niet altijd door het belang van het afzonderlijke gebouw, maar door de stand van het onderzoek bepaald, maar daarvan ontgaat de schrijvers dan ook niets. Als goede discipelen van Paul Clemen, die in 1890 de initiatiefnemer en leider werd van de inventarisbanden *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, hechten zij grote waarde aan een zorgvuldige beschrijving van het bouwwerk, ook al moeten zij zich in het kader van dit corpus vaak met telegramstijl in plaats van volzinnen tevreden stellen. Sommige delen zijn een hele stadstopografie en -monografie op zich, zoals het deel Keulen (133 blz.) en het deel Trier (70 blz.), hoofdstukken die veel nieuws bijeen bevatten, mede door de opgravings- en restauratie-resultaten van de vele romaanse bouwwerken en bouwresten daar sedert de oorlog. Veel aandacht krijgen in het algemeen ook de annexen van de kerkgebouwen, zoals kruisgangen en kloosters. De kastelen genieten in de tekst niet minder belangstelling dan de kerken, alleen hebben zij in de foto-illustraties een gering aandeel, omdat de schrijvers (of de uitgevers?) blijkbaar terugdeinzen voor het afbeelden van onoverzichtelijke ruïnes (de meeste burchten zijn nu eenmaal puinhopen), zoals zij liever ook geen opgravingswerken in het fotomateriaal tonen, wat soms wel jammer is: grondvesten als die van de motte van Oostvoorne en van de tempels en kerken van Elst zijn toch even fotogeniek en goed leesbaar als die van de wel afgebeelde centraalbouw onder de St.-Pieterskerk te Leuven en hadden hier best een plaatsje verdiend. Ook van het kasteel van Horn (Limburg) mist men node een foto. Wat eveneens de foto's betreft, wordt de bestudering van het materiaal enigszins bemoeilijkt doordat de datum van opname meestal niet vermeld is, zelfs niet bij benadering, hetgeen bijvoorbeeld nogal stoort bij de Liebfrauenkirche te Koblenz, van welker interieur de platen 194 en 195 verschillende staten van decoratie te zien geven zonder dat onmiddellijk blijkt, welke de tegenwoordige is. Alle foto's van het uitwendige van de Dom van Limburg an der Lahn zijn van vóór de in 1972 begonnen beschildering, maar vermeld wordt dit niet. Bij de kerk van Merzig (Saarland) vraagt men zich af, of de interieurfoto dateert van vóór of na het herstel en de aanvulling der middeleeuwse polychromie in 1960-1966. Is de foto

van het interieur van de kerk van Moselbach vóór 1957 gemaakt, toen de in 1934 herstelde schilderijen opnieuw onderhanden genomen zijn? Jammer genoeg is ook de foto van de kerk van Hastière (Tafel 136) niet gedateerd, een gebouw dat na gedeeltelijke verwoesting in 1793 in etappes tussen 1878 en 1912 gereconstrueerd is en waarvan de westtoren een moderne (hoe oud kan „modern” zijn?) bovenbouw met tentdak draagt. De foto van de Nicolaaskapel te Nijmegen in Tafel 420 dagtekent ongetwijfeld van kort na de restauratie van 1904–1906; de foto van hetzelfde gebouw in Tafel 419–2 van na de restauratie van 1955, maar niets staat over die grote tijdsverschillen vermeld. Bij de kerk van Susteren mist men node een foto van het Westwerk vóór de ingrijpende en eigenwijze restauratie van 1885.

Ook wat de lijnclichés betreft mogen enkele aanmerkingen niet verzwegen worden. Begrijpelijkerwijze hebben de auteurs ervan afgezien om alle beschikbare, heterogene tekeningenmateriaal naar één schaal en stijl te laten omwerken, zoals wél gebeurd is in het genoemde corpus *Vorromanische Kirchenbauten*. Maar wat verdere uniformering in schaal was toch minstens per gebouw (Andernach, Roermond) wel mogelijk geweest. De weinig gedetailleerde lijnclichés van de plattegrond van de kathedraal van Luik (blz. 699) en van de St.-Lebuiuskerk in Deventer (blz. 188–191) zijn overmatig groot, plattegrond en opstanden van de kerk van Keyenberg (Nordrhein-Westfalen) te klein (blz. 457–458). Van de Dom van Limburg an der Lahn worden tamelijk slechte tekeningen gereproduceerd met gebrekkige schaal aanduiding. De auteurs laten het doorgaans van de beschikbare tekeningen zelf afhangen, of uitsluitend reconstructieproeven van romaanse toestanden puur dan wel de vermenigving met latere verbouwingen en uitbreidingen worden geboden. Het laatste verdient naar mijn mening altijd opname, al of niet van die reconstructietekeningen vergezeld. Immers, de verbouwingen, vooral de gotische, vinden vaak in het romaanse bestand hun uitgangspunt, hun fundament, hun maatvoering, en uit die verbouwing laat zich soms de oorspronkelijke, romaanse vorm interpreteren. In de plattegronden van kerken als die van Werden, Utrecht, Deventer en Luik kunnen wij die gegevens uit de gotiek en later tijd niet missen bij de bestudering van de bouwgeschiedenis, van wat verdwenen is en nog bestaat aan romaans werk, en toch ontbreken zij in de lijnclichés van het boek, terwijl zij wel

degelijk voorradig zijn, net zo goed als wat betreft de kerken van Maastricht en Trier, bij welke behandeling zij wel afgebeeld zijn.

Op nog een kleine inconsequentie moge even gewezen worden. Bij sommige plaatsnamen als topografische trefwoorden wordt het Latijnse equivalent gegeven, zoals bij Hoei, Keulen, Leuven en Luik, maar bij andere, zoals Koblenz, Maastricht, Nijmegen, Tongeren en Utrecht, wordt het weggelaten. Waarom?

De analyse van de bouwwerken richt zich hoofdzakelijk op de bouwkundige structuur en het bouw materiaal. De kapiteelsculptuur en overig beeldhouwwerk worden niet diepgaand besproken en niet afgebeeld; het laatste zou volgens de schrijvers in hun verantwoording het platendeel zowat verdubbeld hebben. De romaanse doopvonten worden vermeld. Jammer genoeg blijft ook de monumentale beschildering van de buiten- en binnenkant der kerken nagenoeg buiten beschouwing, hoogstens wordt zij vluchtig aangeduid (Gerresheim, Knechtsteden, Nideggen, Niedermendig, Oberbreisig, Schwarzhendorf, Moselbach, Merzig). Van de schilderijen uit 1886 in de St.-Servaas te Maastricht wordt wat voorbarig gezegd, dat zij verwijderd zullen worden (blz. 736), maar het is nog de vraag of dat wel zo wenselijk is.

Over de Nederlandse objecten in het algemeen valt op te merken, dat zij voortreffelijk en diepgaand, met grote kennis ook van Nederlandstalige literatuur en met uitstekende bibliografieën behandeld zijn. In de Nederlandse spelling is uiterste zorgvuldigheid betracht, waaraan het in buitenlandse publicaties meestal short, „Luykgestel” in plaats van Luyksgestel en op kaart III „Dijla” en „Dyle” terwijl het om één en dezelfde rivier de Dijle gaat, zijn geringe schoonheidsfouten. Gevaarlijker voor de reizende lezer is, dat Beek (Gelderland) in de tekst goed ge-localiseerd wordt, maar op de kaart samenvalt met Beek (en Donk) in Noord-Brabant, zoals het Gelderse Well uit de tekst op de kaart het Limburgse Well wordt en het Noordbrabantse Velp op gelijke manier het Gelderse. Afferden (Limburg) en Neerloon (Noord-Brabant) zijn op de kaart vergeten. Horst (Limburg) staat op de kaart terecht in vak 5 E, maar in de begeleidende plaatsnamenlijst wordt verkeerdelijk naar vak 5 D verwezen.

Tenslotte nog enige kanttekeningen bij sommige Nederlandse gebouwen in volgorde alfabetisch naar plaatsnaam. *Dorestad*: komt veel te kort. Over de sinds 1968 opgegraven sporen van

houtbouw is veel nieuws te zeggen. Als de schrijvers redenen zien om profane houtbouw op te nemen, mede om zijn betrekkingen met houten kerken en houtconstructies in of op stenen kerken, dan hadden zij ook de sinds 1971 opgegraven nederzetting van houten boerderijen bij Kootwijk (Gelderland) niet mogen vergeten, dagtekenend van tussen het eind van de zevende en de tiende, hoogstens elfde eeuw en geheel in dezelfde karolingische traditie als de houtconstructies in Dorestad; een kapel of een grafveld is er echter tot heden niet gevonden (zie voor een beknopt overzicht van de vondsten: H. H. van Regteren Altena, „Een vroeg-middeleeuwse nederzetting bij Kootwijk (Gld.)”, *Z.W.O. Jaarboek*, 1973, 's-Gravenhage 1974, 109–116). *Eethen*: de kerk aldaar heeft St.-Martinus als patroonheilige en niet St.-Germanus zoals de tekst ten onrechte geeft. *Egmond*: het belang van de abdij rechtvaardigt een uitvoeriger behandeling en betere illustratie (zie J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage/Haarlem 1973). Een plattegrond van het gehele, ommuurde complex ontbreekt, in de foto-illustraties is slechts de reproductie opgenomen van een detail van een gravure, met als onderschrift: „Egmond Binnen (Stich Rademaker, um 1680)”, maar Rademaker was in 1680 eerst vijf jaar oud. Zijn gravure dateert uit omstreeks 1730 en draagt als meegegraveerd onderschrift: „ABDYE en BUERKERK te Egmond Binnen 1680”, waarmee hij wellicht de juiste datum aangeeft van de tekening van Andries Schoemaker die hij gevolgd heeft. Maar afgezien daarvan, betere illustratie ware een der tekeningen van Pronk uit omstreeks 1730 geweest of een der talrijke schilderijen van Claes Jacobsz. van der Heck (niet „C. D. van der Heck”, zoals de Duitse tekst hem noemt), ook al idealiseert deze het gebouwencomplex nogal, wanneer hij het in gave staat weergeeft, terwijl hij slechts ruïnes gekend heeft. *Maastricht*: in hun datering van schip en koor van de St.-Servaas wijken Kubach en Verbeek af van de tot heden gangbare. Nam men tot vandaag aan, dat het schip rond het jaar 1000 voltooid en het transept met een eerste koor in 1039 gewijd werd (E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *Uit de bouwgeschiedenis der Sint Servaaskerk te Maastricht*, Maastricht 1933, evenzo in zijn *Geïllustreerde Beschrijving van de monumenten van Maastricht*; J. J. M. Timmers, *De kunst van het Maastrand*, Assen 1971; Ter Kuile in zijn al genoemde boek van 1975: het schip tiende-eeuws), Kubach en Verbeek daarentegen

hechten grote waarde aan het bericht uit de Kroniek van Jocondus over de activiteiten van proost Humbertus (1063–1076), *qui sanctuarium beati Servatii muro renovavit, pictura decoravit*. Zij citeren deze zinsnede zonder bronvermelding en onvollediger dan Van Nispen tot Sevenaer in zijn studie van 1933, die er niet meer uit afleidt dan dat deze proost in een bestaand koor enige herstelling en decoratie aanbrengt, maar beide Duitse auteurs nu schuiven met behulp van deze tekst de hele chronologie een eind op. De wijding van 1039 betrekken zij op het schip, de werkzaamheden tussen 1063 en 1076 betreffen naar hun mening de bouw van het transept met altaaruimte in de viering. Merkwaardig is, dat zij de eerder aangenomen datering ook tot haar recht laten komen door de plattegronden uit de *Geïllustreerde Beschrijving* (1935) met bijbehorende legenda en data als illustratie te bieden.

Nijmegen: behalve de Valkhofkapellen had hier wellicht ook enige aandacht besteed kunnen worden aan de vroegste, reconstrueerbare gedaante van de St.-Stevenskerk uit 1254 en volgende jaren, want ook andere laatromaanse en romaans-gotische gebouwen zijn opgenomen (Oberbreisig, Sayn, Zoutleeuw, zie J. J. F. W. van Agt, „De metamorfosen van de Stevenskerk”, *Numaga*, 16 (1969), 250–252). De in dezelfde tijd begonnen toren van de Jacobikerk in Utrecht krijgt wel vermelding. *Oss*: dat de door C. F. Bursch in 1936 opgegraven bouwresten tot een preromaanse kapel behoren zouden, is door H. Halbertsma al lang naar het rijk der fabelen verwezen (*Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 1950, nr. 19, 16–17). *Rijnsburg*: van de plattegrond der Benedictinessenabdij wordt niet de koorpartij, een triconch, weergegeven, ofschoon die toch ouder is (eerste helft twaalfde eeuw) dan het nog bestaande deel van het oorspronkelijke westelijke torenpaar (zie o.a. J. B. Glasbergen en S. C. H. Leenheer, *Duizend jaar Rijnsburg*, Leiden 1974). *Utrecht*: voor het romaanse kerkenkruis, de groep kapittel- en kloosterkerken, met hun immuniteiten, in kruisvormige dispositie rond de Dom als middelpunt, is het situatieschetsje van Herzog wat mager: een beeld van de middeleeuwse ommuurde stad als geheel, met de kerken daarin gebed, zou doeltreffender geweest zijn. Onder Utrecht wordt behalve een hoofd „Ehem. Hl. Kreuzkapelle” ook een hoofd „St. Thomaskapelle” opgenomen, dat beter geheel had kunnen ontbreken. Immers, sinds de zeventiende eeuw wordt de in 1826 ge-

sloopte Kruiskapel ook wel met die naam, Thomaskapel, aangeduid, een naam die met een „Vorgängerbau“ van Willibrords stichtingen niets van doen heeft. Juist zoals in Keulen gaan de restauraties van de romaanse kerken te Utrecht gestadig voort, zodat berichten en studies daarover voortdurend aanvulling en wijziging behoeven. Wanneer ik hier enkele daarvan noem, kan dit natuurlijk geen kritiek in ongunstige zin op het werk van Kubach en Verbeek inhouden. Beter inzicht in de oorspronkelijke gedaante van de Janskerk is pas sinds de allerlaatste jaren verkregen. Het staat nu vast, dat zij in de aanvang geen basiliek met pijlers, doch met zuilen was, maar dat al in de middeleeuwen (al na de brand van 1148 vermoedelijk) de zuilen deels vervangen, deels omkleed werden door vierkante pijlers, zodat het beeld ontstond dat Saenredams tekening van het schip geeft (Tafel 556-3). Ook de beschrijving van de Utrechtse Klaaskerk vraagt aanvulling. Sinds 1971 zijn, vooral door de ontleistering van de buiten- en binnenkant van schip en transept (waarvan de sluitgevels in de gotische zijbeukmuren van de hallekerk van 1472 opgenomen zijn), de gegevens voor de reconstructie van de romaanse bouwfasen aanzienlijk uitgebreid (zie Th. Haakma Wagenaar, in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, jaarverslag 1971-1972*, blz. 40-54 en afb. 18-21). De reconstructietekening uit 1923, die Kubach en Verbeek reproduceren, heeft daardoor veel van haar geldigheid verloren, nadat die door de opgravingen van 1970 al aangeast was, waarvan de tekening eveneens is afgebeeld. In haar eerste gedaante (rond 1100 begonnen?) was de kerk een driebeukige kruisbasiliek met alternerend stelsel, tribunes en een rechtgesloten koor en zijkoren, het hoogkoor inwendig in de fundamenten half rond, maar in opbouw rechtgesloten, de zijkoren uitwendig recht, inwendig half rond. De zijbeukmuren van het schip staken ook in eerste aanleg al enigszins buiten de zijmuren van het westelijk torenfront uit. Transept en koor, het eerst gebouwd, waren lager dan het schip, dat pas na de bouw van de noordtoren en volgens een tussentijds veranderd plan, namelijk met toevoeging van tribunes op de zijbeuken, opgetrokken werd. Als romaans te bestempelen is de ingrijpende verbouwing (rond 1200? en om welke reden?) waarbij de tribunes verdwenen, het alternerend stelsel een pijlerreeks werd met wijde bogen door afbraak van de minder zware steunpunten, transept en koor tot dezelfde afmeting als het middenschip wer-

den verhoogd en het koor een veelhoekige sluiting kreeg. De restauratie beoogde een gedeeltelijke reconstructie van deze tweede romaanse toestand: de oostelijke vieringpijlers van het romaanse transept, die in 1718 ingestort en gesloopt waren, werden herbouwd en in de aldus weer ontstane viering werd een gotisch gewelf gelegd, gotisch ter wille van de eenheid met de hallekerk, maar in de koortravee ten oosten ervan een romaans gewelf overeenkomstig het bestaande nog meer oostelijk. De transeptgevels in hun verhoogde vorm laten dezelfde overhoekse vierkante vensters zien als het transept van St.-Marie bezat en als het koor van de Pieterskerk nog heeft, in beide gevallen dertiende-eeuws. Ook van laatstgenoemde kerk is sinds de „Redaktionsschluss“ van het boek het beeld aanzienlijk veranderd. Geen foto's van het resultaat van de restauratie van koor en transept, noch van het huidige effect van het interieur, zijn opgenomen, maar de proeve van reconstructie van de oudste gedaante in woord en tekening blijft haar geldigheid behouden. Alleen is het jammer, dat toch weer als stichtingsjaar 1048 wordt opgegeven, nadat Ter Kuile al in 1959 (*Bulletin van de K.N.O.B.*, blz. 146) opgemerkt heeft, dat in Buchelius' manuscript uit de zeventiende eeuw de afschrijving van een denkbord in de kapittelzaal van St.-Pieter 1 mei 1043 als stichtingsdatum geeft en niet 1048, zoals, wellicht nadat ooit een drukfout insloep, in de meeste publicaties herhaald wordt. Bij de schaarste aan bouwberichten mag deze precisering geen muggenzifterij heten.

Overigens zijn het slechts zulke kleine kanttekeningen, die af en toe te maken zijn bij deze hoeveelheid van behandelde monumenten, en zij nemen niets weg van het ontzag voor dit opus magnum en van het profijt dat de kunsthistorische wereld, Rijnland, Nederland en België voorop, de monumentenzorg inbegrepen, ervan zal genieten, de specialisten ja, want specialistischer kan een boek niet zijn, maar ook die wereld mag niet van haar voedingsbronnen afgesneden worden. Een dergelijk boek zal wel nooit meer gemaakt worden, zulk een onverzwakte drift en ijver om gegevens te verzamelen uit vier staten en drie taalgebieden, uit het uiteenlopendste bronnen- en publicatiemateriaal, het heteroogste bestand aan tekeningen en foto's, zal maar zelden meer te vinden zijn en dan nog niet de kans krijgen om na een halve eeuw in een dergelijk eindresultaat uit te monden en zulk een monumentale gestalte aan te nemen.

Dat de herkomst van dat materiaal zo heteroog en dispaaraat is, hebben wij te wijten aan meer dan een eeuw lang wetenschapsbeoefening beperkt binnen en verdeeld door moderne staatkundige grenzen. In een nog steeds niet van actualiteit verstoken beschouwing heeft R. van Luttervelt („Nationale kunstgeschiedenis”, *Bulletin van de K.N.O.B.*, 1957, kol. 95–114) al eens dat aannemen van „landseigene” en „constante” kenmerken in de kunst, ingedeeld naar volk en staat, en de kunstgeschiedbeoefening in dienst van de nationale staat, aan de kaak gesteld. Hij heeft daarmee op kunsthistorisch terrein de discussie voortgezet welke ook al lang gaande was in de algemene geschiedschrijving, met haar beurtelings Groot- en Klein-Nederlandse visie, haar zoeken naar grenzen van allerlei soort in de tijd en in de ruimte (zie daarvoor B. H. Slicher van Bath, „De oorsprong van het Nederlandse volk”, in: *Herschreven historie*, Leiden 1949, 92–108, zojuist herdrukt in: *De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen*, samengesteld door C. A. Rutgers, Den Haag 1978, 95–109. Vergelijk ook: Dagobert Frey „Geschichte und Probleme der Kultur- und Kunstgeographie”, *Archaeologica geographica*, 4 (1955), 90–105, herdrukt in: Dagobert Frey, *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*, Darmstadt 1976, 260–319). Voor ons land heeft deze nationale benaderingswijze juist in de bestudering van de middeleeuwen tot vreemde compromissen geleid, omdat in feite de hier aan te wijzen toenmalige stromingen en stijlen niet verklaarbaar zijn wanneer men ze zich door de koninkrijksgrenzen van 1830 van hun bronnen en bakermatten afgesneden ziet. R. Lemaire (*De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel 1952), Timmers en Ter Kuile in hun genoemde werken, L. F. Génicot (*Les églises mosanes du XIe siècle*, Louvain 1972) hebben dat hardnekkig doorwerkend product van de negentiende eeuw, de nationalistische systematiek overboord gezet. Lemaire paalt een Nederlands gebied af uit een groter geheel met directe karolingische traditie, Timmers zoekt natuurlijke landschapsgrenzen, Ter Kuile hecht belang aan de bisdommen, met name Luik en Utrecht, waarvan de bisschoppen tot in de twaalfde eeuw creaturen en leenmannen van de Duitse keizers waren. Génicot legt de nadruk op de midden-Maas, met als pionier en motor de bischopsstad Luik, welke prestige zo al niet in de politiek, dan toch in de mentaliteit zwaar blijft wegen; ook onderscheidt hij sociale lagen in de bouwwerken, van zeer internationaal en kosmo-

politisch (grote abdijen en kathedralen) tot zeer lokaal, landelijk en nederig (de dorpskerken).

De Duitse kunsthistoricus, zo stelt Luttervelt in zijn beschouwing, kent aan de ene kant de problemen van de nationale visie minder dan de Franse, doordat hij vanouds gewend is aan de verdeling van zijn land in talrijke staten en stammen, maar anderzijds heeft hij de neiging om veel van over de grenzen als oer- en kern-Duits in te lijven. Van die annexatiedrang die ook de kunst van het Maasland niet onberoerd liet, heeft Pierre Francastel een boekje opengedaan (*L'histoire de l'art instrument de la propagande germanique*, Paris 1945). Maar Kubach en Verbeek hebben die intentie allerminst. Zij zijn in feite de eersten die de grenzen louter en alleen laten bepalen door gebouwen waarin zij overheersende gemeenschappelijke stijlkenmerken zien en die zij tot een groep of stroming *sui generis* verenigen. Het vierde deel van hun boek zal moeten uitwijzen, of de eigenheid van die groep zich nu overtuigend in enkele vaste karakteristieken laat formuleren. Voordien valt over de mogelijkheid, de houdbaarheid van hun zienswijze nog menig woord te zeggen.

C. PEETERS

Ontvangen 6 februari 1979.

Engelbert H. ter Kuile, *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*. Zutphen, Walburgpers, 1975, 160 blz., 128 foto's en figuren in de tekst en een overzichtkaart.

Ruim voordat Kubach en Verbeek het resultaat van decennia verzamelen van gegevens over romaanse kerken tot uitgave konden brengen (*Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Berlin 1976), heeft Ter Kuile zijn visie op de romaanse bouwkunst van deze streken voor ons op schrift gesteld. Na studies over de kerken van bisschop Bernold, over die van Oosterbeek en Tienhoven en van Alfen aan de Maas, over de Lebuinuskerk van Deventer en vergelijkbare kerken, en over de Kamper Bovenkerk, heeft hij in kort bestek een overzicht geschreven van wat zich aan onze ogen voordoet aan overblijfselen van bouwkunst uit de 11de tot 13de eeuw, periode van grote bouwbedrijvigheid wegens consolidatie van kerkelijke macht en verdieping van geloofsleven; dit laatste onder andere tot uiting komend in de stichting van nieuwe kloosterorden als de Cisterciënsers en Premonstratensers, die grote bijval onder-

Wanneer men een zo uitgebreid en slechts fragmentarisch overgeleverd bestand in een overzicht wil vangen, zijn er verschillende mogelijkheden. Kubach en Verbeek kozen voor de puur objectieve catalogisering van het materiaal, waaruit een samenvatting nog moet resulteren. Zij bepaalden de grens aan de hand van de karakteristieken van het materiaal. Ter Kuile stelde zich een ander doel. Hij beperkt zich in eerste instantie tot „de Nederlanden” en kijkt met ogen die gewend zijn aan grenzen, die de beschreven periode nog niet kon voorzien. De nadere indeling van de stof in bisdommen, die in de behandelde periode golden, brengt mede dat sommige gebouwen, zoals de kerk van Alfen aan de Maas en de kapel van Nijmegen die onder Keulen ressorteerden en de kerken van Groningerland, dat onder Munster viel, terloops bij de behandeling van de bouwkunst van andere bisdommen genoemd worden. Het laatromaans met de ontplooiing van een koepelgewelfstelsel, dat in de 13de eeuw een wijde verbreiding in het noorden kende, komt niet ter sprake. De auteur acht daar de gotiserende tendens kennelijk duidelijker dan in Roermonds Munsterkerk. Tegenover de streng wetenschappelijke opzet van Kubach en Verbeek schrijft Ter Kuile voor een breder publiek. De romaanse architectuur beleeft door zijn schijnbare eenvoud van vormen en niet minder door de rijke voorstellingswereld van het anonieme beeldhouwwerk een herwaardering, waaraan uitgaven als de rijk geïllustreerde documentatie van „Zodiaque”, uitgave van een Franse Benedictijnerabdij, niet vreemd kunnen zijn.

Ter Kuile geeft graag grote lijnen aan, houdt er zeer eigen meningen op na, gestoeld op zijn sterk esthetisch gerichte belangstelling. De ontplooiing van de ruimtelijke vorm blijft voor hem het wezenlijke van architectuur. Van die emotie uit vindt hij zijn boeiende formuleringen en slaagt erin ons de gebouwen te beschrijven als waren we aanwezig. Het kerkelijk gebeuren binnen de gebouwen krijgt minder aandacht. Vandaar geen nadere uitleg over de kerkefamilie van Nijvel, over de functie van een crypt, van een westerblok enz. Dat laat hij aan kerkhistorici over. Ook van de afgebeelde kapitelen lezen we geen nadere uitleg van de voorstellingen en over de plaats die deze in het gebouw innemen. De gebeeldhouwde borstwering van de Utrechtse St.-Pieterskerk, waarin de relatie met de Maaschool zo duidelijk aan het licht treedt, komt niet ter sprake. Deze reliëfs vormen weliswaar een iets jongere toevoeging aan het gebouw, maar

hebben de ruimte mede gedetailleerd. Over de kleur zowel in- als uitwendig lezen we bij de Munsterkerk van Roermond dat kleur „een onmisbare component was van de romaanse architectuur”. Voorts keert hij zich tegen restauraties waarbij de muurvlakken ongepleisterd blijven zoals te Nijvel en te Brugge in de H. Bloedkapel, die reeds eind vorige eeuw hersteld werd. Dit geldt uiteraard evenzeer voor de overige interieurs en zelfs voor exterieurs, al is daarover veel minder bekend. De architectonische oplossing van de H. Bloedkapel door uitholling van de muren en de uitwendige geleding met ronde muurverzwaringen krijgt daarentegen bij Ter Kuile voor het eerst de nodige aandacht, waar de andere auteurs de inhoudelijke waarde van het heiligdom steeds weer voorop stellen. Hier blijkt eens te meer hoe oorspronkelijk Ter Kuile schrijft.

Het overgrote deel van de tekst is gewijd aan België en Nederlands Limburg, waar meer behouden bleef dan in het Noorden en waarover minder direct toegankelijke en goed geïllustreerde literatuur bestond. Na Timmers „Maaslandse Kunst” geldt dat met name voor het Vlaamse gebied, dat eerst de laatste jaren zijn achterstand inloopt na Lemaire's aanzet en een kostbare en daardoor minder toegankelijke uitgave als Courten's „Belgique romane”.

De tekst is aangevuld met een groot aantal afbeeldingen, veelal naar eigen foto's, die de betrokkenheid van de auteur bij zijn onderwerp ondersteunen. De fraaie eigen opnamen geven namelijk de afmetingen van de gebouwen zeer suggestief weer. De plattegronden en doorsneden, die ook in voldoende mate aanwezig zijn, dienen meer ter ondersteuning van de tekst, daar zij willekeurig van afmeting zijn. Ook hier zal de esthetiek, nu van de bladspiegel en het cliché de doorslag gegeven hebben. De schaal aanduiding maakt het bijna steeds mogelijk de juiste afmetingen te leren kennen. In het inleidende hoofdstuk over het Ideaal van Aken hadden op gelijke schaal verkleinde plattegronden echter nog beter kunnen illustreren hoe de Groningse Walburgiskerk de keizerlijke kapel te Aken in afmetingen zelfs overtrof, terwijl de kapellen te Nijmegen en Brugge de helft kleiner waren. Uit de uiteenlopende afmetingen zal ook de politieke macht van de bouwheren gemeten kunnen worden.

De tekst is zeer duidelijk en leesbaar door de directe vorm van beschrijven. Zonder ook maar ergens clichématig of bombastisch te worden,

lukt het Ter Kuile telkens weer de architectonische kwaliteiten te karakteriseren en rijst het gebouw in onderdelen aan elkaar geschakeld voor onze verbeelding op.

De tekst over de noordelijke gebieden lijkt wat minder geïnspireerd en met name hoe noordelijker we komen, hoe minder er op details wordt ingegaan, hoe minder beeldend de tekst wordt. De Utrechtse kerken komen nog goed uit de verf, overigens met een late datering van de Mariakerk als navolging van Rolduc. De theorie dat alle stromingen altijd van zuid naar noord gegaan zijn, lijkt binnen een zo verwant gebied niet op te gaan, te meer waar Utrecht de bischopsstad was en even dicht bij de cultuurcentra aan de Rijn stond als Rolduc en Maastricht. Ter Kuile adstrueert zijn mening dan ook op bouwtechnische gronden en hij moet een lange tijd van stilstand in de bouw tussenvoegen. Over de Mariakerk zijn veel gegevens bekend en gepubliceerd, meer dan over menig andere verdwenen kerk, maar dat er in de noordelijke provincies een aantal kapitale kloosterkerken heeft bestaan had naar onze smaak wel vermeld mogen worden, als we in het zuiden wel „drie verdwenen grote basilieken” behandeld zien. De plattegrond van de kerk van de Cisterciënserabdij Klaarkamp bij Dokkum met niet minder dan 60 m lengte was even groot als de Lebuïnuskerk van Deventer. Van die afmeting stonden in de nabijheid de abdijen van Mariëngaarde en Lidlum, terwijl de kapittelkerk van Dokkum

40 m lengte mat, evenals de St.-Vitus van Leeuwarden. Het machtige Foswerd zal wel niet veel kleiner geweest zijn. Hetzelfde geldt voor Aduard en Wittewierum. De ruimtelijke ontwikkeling van eenbeukige kerken is uiteraard minder aantrekkelijk dan die van meerdelige ruimten, maar over het grote aantal romaanse dorpskerken missen we wat meer informatie dan slechts een enkele afbeelding. Dat de crypt van Rinsumageest zes in plaats van twee kolommen krijgt, mag mede op rekening gesteld worden van deze minder gespannen aandacht. De aanwezigheid in Holland van de grafelijke abdijen Egmond, Rijnsburg en Loosduinen moet de wereld van kerkbouwers evenmin onbewogen gelaten hebben. Het gaat om niet meer bestaande gebouwen, maar van Rijnsburg en Loosduinen staan in ieder geval nog fragmenten. De klaverbladvormige plattegrond van Rijnsburg met kapellen in de hoeken is even merkwaardig als de gelukkig wel afgebeelde romaanse koorvorm van Kampen. Ter Kuile vraagt zich daarbij af hoe de opbouw eruit gezien kan hebben en verwijst dan naar de absis van de kapel van het Barbarossapaleis, die te Nijmegen op het Valkhof staat. Waarom die dan geen dubbelkapel genoemd mag worden, lijkt opnieuw te volgen uit de mindere bewondering voor, of met andere woorden de te grote bescheidenheid ten aanzien van de eigen noord Nederlandse geschiedenis.

HERMA M. VAN DEN BERG

Ontvangen 6 februari 1979

KNOB

VERSLAG VAN DE BUITENGEWONE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 11 NOVEMBER 1978 IN DE PAROCHIEZAAL ST.-JACOBUS TE 'S-GRAVENHAGE

De presentielijst is getekend door 88 leden en introducés. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, *opent* om 14.00 uur de vergadering met een woord van dank aan Pastoor Wüst voor het beschikbaar stellen van deze zaal. De zojuist van een oud-bestuurslid gehoorde verzuchting „wat is 't hier vreselijk” kan hij niet delen, want de sfeer in een vergadering wordt voornamelijk bepaald door de mentaliteit van de aanwezigen en het bestuur is even verast als verheugd over de massale opkomst. Wél is het zo, dat dit simpele lokaal overduidelijk de financiële noodtoestand van de Bond illustreert — voor een extra bijeenkomst van de leden buiten de gebruikelijke winter- en zomervergadering ontbreekt eigenlijk het geld! Niettemin heeft het bestuur het nuttig geacht met de leden de problemen onder ogen te zien, die zijn ontstaan door het massale bedanken van de studenten als lid in verband met de verhoogde jaarlijkse contributie met ingang van 1978. Zoals bekend, is in de ledenvergadering van 15 april 1978 een commissie ingesteld met als opdracht het uitbrengen van een advies aan het bestuur inzake de financiering van de uitgave van het Bulletin in de toekomst. Genoemde commissie is met haar onderzoek gereedgekomen en heeft het bedoelde advies onder dagtekening van 6 augustus 1978 aangeboden. Het bestuur heeft met grote waardering van de resultaten van het werk van de commissie kennisgenomen. Na rijp beraad is besloten het voorstel tot het invoeren van een *jeugd*lidmaatschap (dus niet alleen voor studenten) tot 27 jaar tegen een gereduceerde jaarlijkse contributie en dat tot het instellen van een eveneens gereduceerde contributie voor leden van 65 jaar en ouder, over te nemen en hedenmiddag aan deze vergadering ter bekrachtiging voor te leggen. Het door de commissie gedane voorstel, personen van 27 jaar en ouder, die als volledig student bij een instelling van onderwijs staan ingeschreven, eveneens in aanmerking te doen komen voor een gereduceerde contributie, heeft het bestuur niet wenselijk geacht. Voor beide bovengenoemde categorieën zou het bestuur

de minimum-contributie willen vaststellen op f 30,— per jaar, met dien verstande dat leden van 65 jaar en ouder, die in aanmerking wensen te komen voor een gereduceerde contributie, een verzoek daartoe bij het bestuur moeten indienen. De uit de bovenomschreven voorstellen voortvloeiende wijzigingen van het Huishoudelijk Reglement worden onder de punten 1, 2 en 3 van de agenda thans aan de vergadering voorgelegd.

Ten aanzien van punt 3 van de agenda (65-plussers kunnen eventueel volstaan met een contributie van f 30, 's-jaars, maar alléén na een hiertoe ingediend verzoek) komen uit de vergadering geïrriteerde opmerkingen. Het feit dat het bestuur over een dergelijk verzoek gaat beslissen, wordt als een „betutteling” ervaren. De vergadering wenst deze materie principiëel te zien: óf alle 65-jarigen en ouder betalen de gereduceerde contributie óf allen betalen de normale jaarlijkse bijdrage. De *voorzitter* erkent dat een subtielere formulering denkbaar is, maar de mogelijkheid dat gepensioneerden de normale contributie willen betalen, dient open te blijven. De heer *Bonga* geeft als secretaris van de adviescommissie in overweging het rapport van deze commissie in zijn geheel in de volgende aflevering van het Bulletin te publiceren. De *voorzitter* zegt zulks toe [gepubliceerd in *Bulletin KNOB*, 77 (1978), 239]. De heer *Bonga* verklaart dat de voorstellen van het bestuur geheel conform de gedachten van de adviescommissie zijn; daarom geeft hij de vergadering in overweging haar goedkeuring daaraan te hechten. Nadat de *voorzitter* heeft beloofd dat de formulering van punt 3 nader zal worden bekeken, gaat de vergadering met de voorgestelde wijzigingen van het Huishoudelijk Reglement akkoord.

Het bestuurslid, de heer *Van Pelt*, geeft dan een korte toelichting op door hem ontwikkelde plannen, door het organiseren van kleinere excursies en discussies de onder de jongere leden van de Bond levende activiteiten meer vorm te geven. Het is zeer zeker *niet* zijn bedoeling, „Fremdkörper” in de Bond te doen ontstaan. De

voorzitter zegt dat het bestuur daar volledig mee instemt, mits het regelmatig door rapportages van die activiteiten op de hoogte wordt gehouden. De heer *Van Pelt* verduidelijkt dat hij ook denkt aan discussies over de rol, die de Bond nu en in de toekomst zal moeten spelen en over de invloed, die hij b.v. op het onderwijs aan de universiteiten zal kunnen uitoefenen. Een eigen informatieblad, samengesteld door en bestemd voor de jongeren in de Bond zou daartoe een goed hulpmiddel zijn. Hij nodigt de jongeren uit voor een eerste bespreking op 29 november 1978 te Leiden.

Mevrouw *Van Groningen* informeert naar de mogelijkheden, het Bulletin op een goedkopere wijze uit te geven. De *voorzitter* antwoordt dat het Bulletin met ingang van 1979 vier maal per jaar zal gaan verschijnen in plaats van vijf maal en dat hiermede al een zekere besparing wordt verkregen. Intussen wordt het zoeken naar een goedkoper drukprocedé voortgezet. De heer *Bonga* brengt in herinnering dat de Bond op 7 januari 1899 is opgericht en dus in januari 1979 tachtig jaar zal bestaan. Is dat geen aanleiding voor een feestelijke herdenking? De *voorzitter* antwoordt dat het bestuur uiteraard daar ook zijn gedachten over heeft laten gaan, maar de financiën laten helaas niet toe, hier bijzondere aandacht aan te besteden.

Aangezien het gezelschap om 15 uur in het Oude Hof (voormalig paleis Noordeinde) wordt verwacht, *sluit* de voorzitter om 14.50 uur de vergadering.

Het grote gezelschap begeeft zich dan te voet naar het Noordeinde. Een benedenzaal van het voormalige paleis, door de goede zorgen van de medewerkers van het architectenbureau Kruger inderhaast als ontvangstruimte ingericht en aangekleed met tekeningen en foto's, die betrekking hebben op de in volle gang zijnde restauratie van het complex, is haast te klein om alle belangstellenden, waarbij zich ook tal van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis hebben gevoegd, te bevatten. Ir. J. Kruger geeft een uiteenzetting van de geschiedenis van het gebouw, dat de vermogende Willem Goudt in het eerste kwart van de 16de eeuw als particulier huis heeft laten optrekken. In 1595 wordt het huis door de Staten van Holland gekocht ten behoeve van Louise de Coligny, weduwe van Prins Willem van Oranje. Haar zoon Frederik Hendrik heeft het met grote luister laten inrichten, al resideerde hij zelf bij voorkeur in het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof.

Aan een ingrijpende verbouwing in 1639 en later zijn de namen van Jacob van Campen en Pieter Post verbonden. Na vele jaren van verwaarlozing moest het „Oude Hof” in 1815 geschikt worden gemaakt als behuizing voor Koning Willem I. Architect Ziezenis en na hem Jan de Greef kregen de opdracht er een echt paleis van te maken, waarbij uitdrukkelijk werd gestipuleerd dat de verbouwing snel en goedkoop tot stand moest komen. Met grote visie heeft De Greef zich van zijn moeilijke opdracht gekweten; vele onderdelen werd in stuc en hout uitgevoerd. Het „programma van eisen”, dat de Rijksgebouwendienst thans aan het architectenbureau Kruger heeft voorgelegd, komt neer op het scheppen van een *werkpaleis* voor de toekomstige draagster van de Kroon. Hoewel de visie van De Greef zoveel mogelijk blijft gehandhaafd, zal het toch nodig zijn, de toegang tot het gebouw naar de achterzijde te verplaatsen, waardoor de monumentale, door De Greef ontworpen trap vermoedelijk niet kan worden gehandhaafd. Onder de deskundige leiding van medewerkers van het architectenbureau en van ir. Kruger persoonlijk volgt dan in groepen een wandeling door het complex, waarbij wel duidelijk wordt dat, al mag de artistieke waarde van het paleis momenteel misschien niet groot zijn, de historische betekenis hoog moet worden gewaardeerd. Vandaar dat voorzitter Michiels van Kessenich aan zijn dankwoord de wens verbindt dat het de Bond vergund moge zijn over enkele jaren, wanneer de restauratie van het interieur zal zijn voltooid, opnieuw een excursie naar dit belangwekkende monument te organiseren.

V. D. M.

MONUMENTENBERICHTEN

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Steenwijk, Grote kerk

Het opschrift boven de toreningang luidt:

int iaer ōs he'n mccccxvi eñ i
led h' clae t' maet dkē d- eerstē steē .

De letters „d” moeten waarschijnlijk gezien worden als samentrekkingen van „de”. Voluit zal de tekst dus als volgt gelezen moeten worden:

int iaer ons heren mccccxvi ende i
le(g)de heer clae(s) ter maet deken den eersten
steen .

De tussen haakjes geplaatste letters ontbreken in de tekst. Blijkbaar wordt het jaar 1467 bedoeld, dat men terwille van het rijm heeft gesplitst in 1466 en één. Nicolaus ther Maeth wordt als deken van het kapittel genoemd in 1488 en 1490 (*Archief Aartsbisdom Utrecht* 1920, blz. 307, 309), maar hij bekleedde die functie dus blijkbaar al in 1467. In 1460 zien we Hermanus ther Maeth nog in deze functie (*a.w.* blz. 290).

Bij de huidige restauratie van de kerk zijn op de gewelven schilderingen en enkele jaartallen ontdekt. De schildering op het houten tongewelf van het middenschip, die voor een klein deel gerestaureerd kon worden en voor het overige nieuw is aangebracht, is op het westelijke eindschot voorzien van het jaartal 1633. Ook op de stenen gewelven van de zuidbeuk is het jaar van de schilderingen aangebracht: boven het venster in de westgevel lezen we „A° 1643” en op de oostzijde van de triomfboog in het midden vlak onder het gewelf „J S M 1706 1638”. Blijkbaar dateren de gewelfschilderingen in het zijkoor uit 1638 en werden zij in 1706 door J. S. M. hersteld.

Deze gegevens mogen dienen als aanvulling en correctie op de bijdrage van H. Halbertsma in *Bulletin KNOB*, 77 (1978), 114, 115.

16 januari 1979

G. BERENDS

Zwolle, Bethlehemkerk

Bij onderzoek van deze kerk boven de gewelven bleek uit de wijze van aansluiting van schip en koor, dat de hoofdbeuk van het schip ouder moet zijn dan de verhoging en vergroting van het koor, die tussen de jaren 1411 en 1430 tot stand kwam (E. H. ter Kuile, *Noord- en Oost-*

Salland = De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IV, De provincie Overijssel, 3de stuk, Den Haag 1974, 105 e.v.). De hoofdbeuk van het schip bezit nog zijn oorspronkelijke kap van een constructie, die typerend voor de 14de eeuw genoemd mag worden: op de jukspanten staan stijlen, die tot in de nok doorlopen, terwijl tussen deze stijlen onderling balken zijn aangebracht, waarop de haanhouten rusten van de zg. gespannen (= sporensparanten). Oorspronkelijk waren er geen gewelven; de trek-balken waren voorzien van korbeels en muurstijlen, die op de kapitelen van de kolommen en halfkolommen gestaan zullen hebben.

De iets smallere, maar even hoge zuidelijke zijbeuk is kennelijk even oud, maar daarvan is de kap naderhand vernieuwd. De lage noordelijke zijbeuk, die blijkens de gedichte scheibogen wel in de bedoeling lag, is kennelijk nooit tot uitvoering gekomen.

Hoofd- en zijbeuk moeten de vergroting van de kerk zijn, die volgens Lindeborn onder het prioraat van Joannes Smedeken (1333–1367) tot stand kwam. De telmerken van de kap zijn van het gewone gebroken type; zo vroeg waren deze binnen onze landsgrenzen nog niet bekend, echter wel over onze oostgrens (H. Janse, *Telmerken, Monumenten Monografieën* 2, Zeist 1976, 24 resp. 18). Van de eenvoudig maar fraai geprofileerde kolommen hebben wij nog geen vergelijkbare voorbeelden elders kunnen vinden.

22 januari 1979

G. BERENDS

Zwolle, Praubstraat 8^{III} (voormalig Scholierenhuis van het Fraterhuis)

Op de thans geheel blinde achtergevel van dit gebouw ontdekte D. J. de Vries te Zwolle in februari verleden jaar het jaartal 1497 op een baksteen bij de oostelijke hoek, bijna bovenaan. Dit jaartal is gekerfd in de steen vòòrdat hij gebakken werd en dus even oud als de steen zelf. Christine Hofstee was in haar doctoraalscriptie (*De Fraterhuizen te Zwolle*, 1976) reeds tot de conclusie gekomen, dat de in de rekeningen van het Domus Vicina genoemde uitgaven voor een nieuw gebouw in 1496 en voor een ander groot gebouw in 1497 moesten slaan op dit gebouw en het nabijgelegen gebouw aan de Praubstraat

(nr 10/12). Hiermee is dan definitief mijn mening weerlegd, dat Praubstraat 8^{III} het „Minste Clerkehuys” zou zijn, dat in of omstreeks 1421 verrees (*Bulletin KNOB*, 73 (1974), 91, 93), welke veronderstelling door R. Meischke werd overgenomen (*idem*, 76, 77).

Het gebouw moet de „nova nostra aula sive refectorium” (onze nieuwe aula of eetzaal) zijn, welke aanduiding later bijgeschreven werd op een akte uit 1385 betreffende het huis van Johan van Ommen (*idem*, 92). De beide verdiepingen zullen gediend hebben voor de huisvesting van de scholieren; de vensters in de achtergevel waren afwisselend van glas en van luiken voorzien.

Uit onderzoek van D. J. de Vries is verder gebleken, dat van het gebouw aan de Praubstraat (nr 10/12) het zuidelijke gedeelte niet het oudste is (*idem*, 94), maar het jongste, en gezien de overeenkomstige balkconsoles van gelijke ouderdom als het scholierenhuis.

21 januari 1979

G. BERENDS

Zwolle, Praubstraat 25

Dit complexe huis wordt aan de west-, zuid- en oostzijde omsloten door resp. de Praubstraat, de Koestraat en de Goudsteeg. De oudste onderdelen zijn de noordelijke vleugel en de haaks daarop aansluitende even hoge en even oude vleugel aan de Goudsteeg. De kappen hiervan zijn van eiken en van het gebruikelijke 15de eeuwse type: de spanten, die met links gebroken telmerken genummerd zijn, bestaan elk uit twee gewone jukken op elkaar. De ojiefprofielen van de waterlijsten en de dekplaten van de ene bewaard gebleven trapgevel lijken echter te wijzen op de vroege renaissance, zodat we deze twee vleugels zullen moeten dateren tegen het midden van de 16de eeuw. Dat de kappen ook uit die tijd kunnen dateren bewijst het pand Melkmarkt 41 (Provinciaal Overijssels Museum), dat een overeenkomstige kap en telmerken heeft. Dit huis wordt terecht omstreeks het tweede kwart van de 16de eeuw gedateerd, aangezien een van de steenhouwersmerken op de voorgevel ook voorkomt als mede-ondertekening van een akte uit 1538 (afgebeeld door Th. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle I*, Zwolle 1954, tussen blz. 176 en 177).

Oude stadsplattegronden laten een traptorentje zien, dat vermoedelijk in de binnenhoek tussen de twee vleugels gestaan heeft. Het bouwlichaam, dat deze binnenhoek thans geheel vult, dateert uit het begin van de 19de eeuw; de la-

gere vleugels aan de Goudsteeg en de Koestraat uit verschillende perioden van de 17de eeuw.

Volgens aantekeningen van mr. F. Ph. A. Heerkens uit het kerkregister (Rijksarchief te Zwolle) was dit huis omstreeks 1500 in het bezit van Aloff van Suitem. Suitem is waarschijnlijk hetzelfde als Suythem, Zuythem, Zuithem en Zu(e)them, de naam van een verdwenen havezathe ten noorden van Windesheim. Een aquarel van C. Pronk van dit huis is afgedrukt in *Bulletin KNOB*, 68 (1969) t/o blz. 71. Het kwam na de dood van Alef van Zuetem (1413) door het huwelijk van zijn zuster Neze (Agniesen) in het bezit van leden van de familie van (den) Rutenberge, die wel „(geheten) van Zuthem” aan hun naam toevoegden. Haar achterkleinzoon Adolph of Aloff, die in 1494 mondig werd, mogen we naar alle waarschijnlijkheid vereenzelvigen met Aloff van Suitem. De familie Ruytenberg tot Zuythem bezat graven in de Bethlehemkerk in Zwolle (P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Overijssel*, Utrecht 1925, 276, 277).

De bijzonderheden over de genoemde kapconstructies en familiegegevens uit het Gemeente-archief van Zwolle dank ik aan D. J. de Vries te Zwolle. Voor de bezitters van Zuthem zie ook de *Overijsselsche Almanak 1849*, 144 e.v.

22 januari 1979

G. BERENDS

Het geslacht Vennecool, bouwmeesters en handelaars in bouwmaterialen

Bij onderzoekingen van de afdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg stootten wij in de laatste tijd enige malen op de naam van bouwmeesters uit het Amsterdamse geslacht Vennecool met betrekking tot handel in bouwmaterialen en bouwwerken, die tot dusverre nog niet met hen in verband gebracht waren.

Het is nuttig eerst in het kort de belangrijkste reeds bekende zaken op te sommen: De schilder en bouwmeester Jacob Vennecool, korte tijd medewerker van Jacob van Campen, tekenaar-graveur van „Afbeelding van 't Stadthuys van Amsterdam” (1661), leefde van 1631 tot 1673 en liet bij zijn dood zes minderjarige kinderen achter, waarvan twee min of meer in de sporen van hun vader traden, Steven en Jacob.

Steven werd geboren in 1657. In 1688, het jaar waarin hij als poorter van Amsterdam werd ingeschreven, trouwde hij met Margrite Borgo-

nijen en woonde toen aan de Prinsengracht. Hij was de ontwerper van het in datzelfde jaar gebouwde stadhuis van Enkhuizen. In 1695-'97 was hij betrokken bij de herbouw van het kasteel Middachten. In 1696 en volgende jaren werd hij geraadpleegd door de Münsterse Landesarchitekt Gottfried Laurenz Pictorius over de nieuwbouw van het kasteel Nordkirchen, waarvan de bouw zich voltrok in 1703-'12. Van 1692 tot 1700 was Steven Vennecool tevens in dienst van de stad Amsterdam en in 1697 als zodanig betrokken bij de bekleding van de wanden van de Burgerzaal van het nog steeds niet voltooide stadhuis. In 1700 leverde hij blokken „marber” voor de vuurtoren op IJdoorn aan de mond van het IJ. In 1708-'09 bouwde hij tenslotte het Logement van Amsterdam op de Veerkade in Den Haag, dat reeds lang geleden weer is gesloopt.

In 1707 ging de curator van het graafschap Bentheim een nieuw pachtverdrag aan met Cornelis van Rijn („Coopman tot Leijden”), Steven Vennekoel („Architect tot Ambsterdam”) en Adrian Kerckhoven („Architect tot Ambsterdam”), waarin hij tegen betaling van 60 000 gulden alle steengroeven verpachtte. De Compagnie moest jaarlijks tenminste 25 000 kubieke voet (Rijnlandse maat) uit laten breken, waarbij per kubieke voet 4 stuivers van het vooruitbetaalde kapitaal (plus 5% rente) afgetrokken zou worden. Er werd echter jaarlijks niet meer dan 10 000 tot 15 000 kubieke voet afgenomen en verscheept.

Steven Vennecool overleed in 1719. In 1721 waren de deelgenoten: Juffr. Margareta van Bourgonie, weduwe van wijlen de Heer Steven Vennecool, de heer Adriaen Kerckhoven en Florentius Bort „namens seines Meisters H. Jacob Cromhout Heer tot Nieuwerkerk und Jan Baptista Pauwels als Vertreter der Witwe von Jan Diederik Beesten und Dirick Dwars”. De Compagnie raakte in 1725 in grote problemen verstrikt door eigenmachtige handelwijzen van zijn bewindvoerder Pauwels.

Bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Hervormde kerk te Breukelen, door Th. van Straalen, kwamen uit het kerkarchief onder meer de volgende gegevens aan het licht: Op 21 oktober 1704 is het kerkbestuur naar Amsterdam geweest om Vennecool te spreken en hout te kopen. Deze activiteiten hebben betrekking op de herbouw van de in 1702 ingestorte tufstenen toren.

Enkele jaren eerder, in 1700, gaf het stadsbestuur van Woerden aan Jacob Vennecool, bouw-

meester te Amsterdam, opdracht een bestek te maken voor de spits van de door de Fransen in 1672 beschadigde toren. Op 4 mei 1700 werd dit bestek ontvangen en op 1 juni goedgekeurd door de Vroedschap.

Vermoedelijk is de Vennecool, die door het kerkbestuur van Breukelen werd geraadpleegd, ook Jacob geweest. We weten echter over hem zeer weinig. Hij leverde steenhoutwerk voor het stadhuis van Enkhuizen en het kasteel Middachten, waarvan zijn broer Steven de ontwerper was. Jacob is in het Amsterdamse Gemeente-archief niet als poorter of anderzins in Amsterdam woonachtig terug te vinden. In 1707 deed hij zijn intree in het St.-Lucasgilde van Alkmaar. Hij maakte er beeldengroepen voor de Schermerpoort, werkte voor de Schermer en deed leveranties aan het huis Nijenburg te Heiloo. In 1711 overleed hij.

Gaarne verzoeken wij hen, die beschikken over meer gegevens over Steven en Jacob Vennecool, die aan ons ter kennis te brengen.

Literatuur:

A. Hoyneck van Papendrecht, „Het „constrijcke” geslacht Vennekool”, *De Nederlandse Leeuw*, 1923, 334-339. *Oud Holland* 1948, 205-208; 1958, 177-180. *Westfalen* 1960, 178, 185, 198, noot 49, afb. 53. *Jaarboek Amstelodamum* 1963, 109; 1969, 97. *Uit het Peperhuis*, tweede serie (1959), 101.

H. Voort, „Die Holländische Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim”, *Verlagen en Med. Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 85 (1970), 171.

J. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) Kerk van Woerden van 1593 t/m 1963*, Woerden 1978, 74.

6 februari 1979

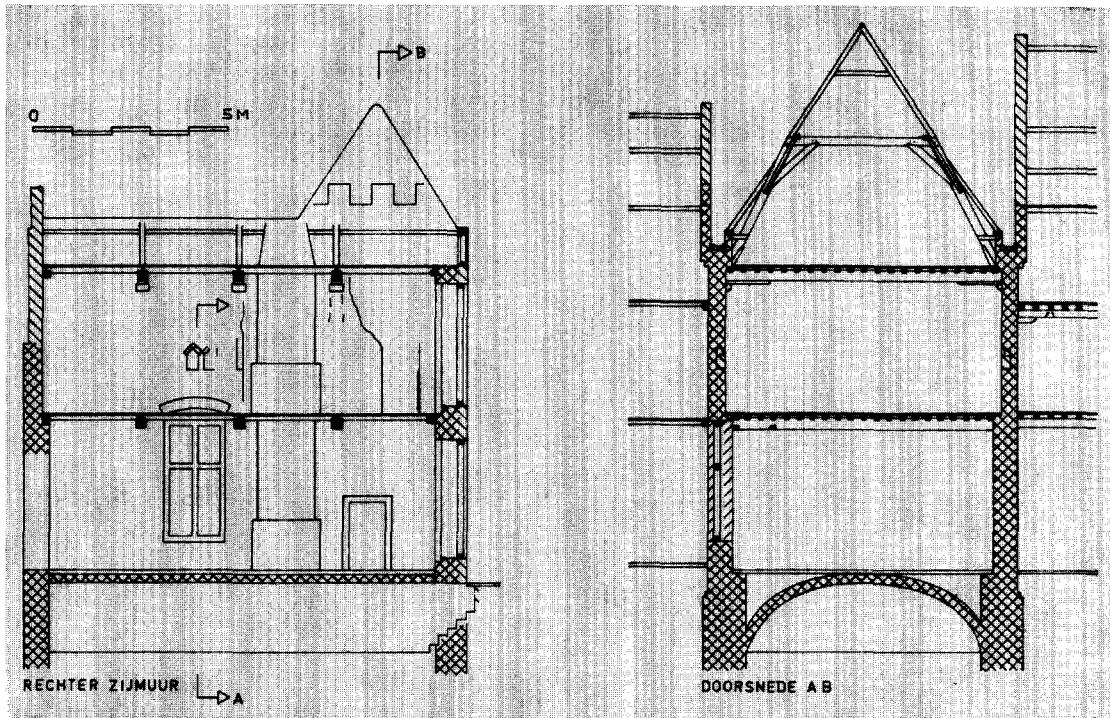
H. JANSE

Middelburg, Vlasmarkt 8

In 1974-'75 vond een verbouwing plaats van de panden Vlasmarkt 6, 8 en 10. Tijdens het onderzoek bleek dat in het pand no. 10 nog een groot deel van een middeleeuws stenen huis met weergang aanwezig was 1.

Op de kaart van Pieter de Bast uit 1594 ziet men een voor- en achterhuis, beide met een zadeldak tussen topgevels geplaatst; het geheel was onderkelderd. Thans bestaat nog slechts het voorhuis; het achterhuis was voor de verbouwing reeds grotendeels verdwenen. Door drie moerbalken, die door stijlen met korbeels en sleutelstukken ondersteund werden, is het voorhuis in vier vakken verdeeld. De korbeelstellen zijn ken-

Afb. 1. Vlasmarkt 8, Middelburg. Opmetingstekening schaal 1 : 200.

nelijk al in de 16de eeuw verwijderd. Op de verdieping bevinden zich thans vrij lange renaissance sleutelstukken die door gotisch geprofileerde natuurstenen konsoles ondersteund worden.

De eiken kap is van de normale opbouw; jukspanten, flieringen en sporen die paarsgewijze door haanhouten gekoppeld zijn. Spanten, sporen en windschoren zijn van voor naar achter apart genummerd met rechts gebroken telmerken. Oorspronkelijk was de kap met leien gedekt.

Zowel op de begane grond als op de verdieping zijn 19de-eeuwse stookplaatsen in het tweede balkvak rechts. Op de verdieping vervangt deze een oorspronkelijke; op de beganegrond kon dat niet worden nagegaan. Links naast de stookplaats op de beganegrond bevindt zich een eiken kruiskozijn. Het bovenste gedeelte is minder hoog dan het onderste; de stijlen zijn ingemetseld. Glas in lood heeft alleen in het bovenste gedeelte gezeten. Het kozijn heeft geen naar buiten doch wel, zowel boven als onder, naar binnen draaiende luiken gehad.

Zowel op de begane grond als op de verdieping bevond zich in het eerste balkvak rechts een opening; kennelijk bevond zich hier een traporen. Op de verdieping bevindt zich in de linker zijmuur een enkele en in de rechter een dubbele lampnis, afgedekt met een driepas. In beide zijgevels, op de hoeken grenzend aan de voor- en achtergevel, bevinden zich geprofileerde natuurstenen konsoles: de restanten van de arkeltorentjes die nog te zien zijn op de kaart van Pieter de Bast en geheel links op een potloodtekening van het stadhuis van J. F. Schütz uit 1848².

Ter hoogte van de zolderbalklaag kragen de zijmuren zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde een halve steen uit, zodat de dikte toeneemt van $1\frac{1}{2}$ tot bijna 3 steens. Dit is de aanloop van een binnen- en buitenborstwering, waarvan de eerste $\frac{1}{2}$ en de tweede 1 steen dik is, met daartussen een goot van gobertanger zandsteen met een afmeting van 15×43 cm, waarvan de losse delen, elk *c.* 70 cm lang, d.m.v. in sponningen gegoten lood aan elkaar gekoppeld zijn. De buitenborstwering, met een totale hoogte van 2 m, werd beëindigd met kantelen, zie de

MONUMENTENBERICHTEN

kaart van Pieter de Bast. Een aantal van deze kantelen werden in de topgevel van no. 6 teruggevonden.

Voor een vergelijkbaar pand in Middelburg zie o.a. het patriciërshuis „In Rosenburch”, Lange Delft 99³.

De ouderdom van het huis is niet exact aan te geven; de bouw moet echter in de eerste helft van de 15de eeuw geplaatst worden.

29 januari 1979

G. VAN WEZEL

¹ Zie: C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1963.

² Afbeelding 19 in *Nieuw Walcherse Arkadia* van mr. Caspar van Heel.

³ Afgebeeld op blz. 185 in W. S. Unger, *De monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GELDERLAND

Doetinchem

In 1978 is een begin gemaakt met een omvangrijk bouwproject aan de noordrand van de binnenstad van Doetinchem. De locatie strekt zich uit over een vijftal voormalige percelen langs de oostzijde van de Grutstraat, die een onderdeel vormt van de oude verkeersader langs de Oude IJssel, in de hoek die deze straat maakt met de Walstraat, die aan de binnenzijde van de vroegere stadsmuur liep, en voorts in oostelijke richting tot nabij de noordoosthoek van de stadsmuur. Er is één grote bouwput gegraven, met een oppervlakte van *c.* 15 are, tot een diepte van 4,50 m. De opgehoogde en geroerde bodem is *c.* 1,50 à 2 m dik.

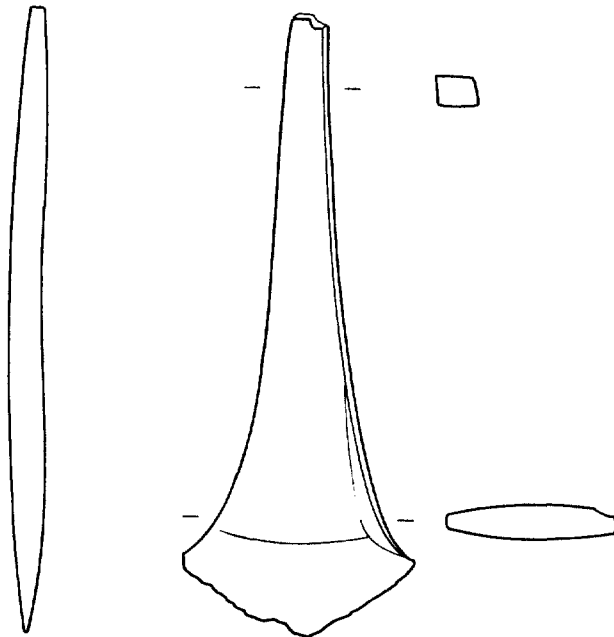
De Oudheidkundige Kring „Deutekom” heeft dankbaar gebruik gemaakt van deze mogelijkheid om zich in de geschiedenis van Doetinchem te verdiepen. Waargenomen zijn 26 water- en beerputten, die nauwkeurig zijn vastgelegd op de kadastrale kaart. De putten zijn over het gehele gebied verspreid. 16 putten zijn van hout vervaardigd, merendeels van het type boomput, de overige zijn gemetseld.

Uit een houten put kwamen, als enige vondsten, twee scherven van op de draaischijf vervaardigd Karolingisch aardewerk (*c.* 9de eeuw). Andere, eveneens houten, putten bevatten fragmenten van kogelpotten en Pingsdorf-aardewerk. Men krijgt de indruk dat de bewoning vanaf de 12de–13de eeuw continue aanwezig is geweest. In de 14de–15de eeuw verschijnt de eerste van bakstenen gemetselde put. De met hout versterkte putten schijnen daarna niet meer voor te komen. Een aantal beerputten lijkt vele eeuwen achtereen, na wellicht aanvankelijk als waterput te hebben gediend, in gebruik te zijn gebleven, tot in de 18de–19de eeuw. Met name uit twee putten werd een grote hoeveelheid aardewerk geborgen. Hierin nemen vooral 16de en 17de eeuwse kommen en schalen een voorname plaats in. De vondsten worden ondergebracht in het Oudheidkundig Museum 't Gevang in Doetinchem.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Doetinchem

Tijdens de aanleg van de rondweg richting Zelhém, aansluitend aan het gereed gekomen gedeelte van RW 15, is bij De Wrangé, ten zuid-

Afb. 1. Bronzen beitel, gevonden ten zuidoosten van Doetinchem.
Schaal 1 : 1.

oosten van Doetinchem, een oude enkeerd-akker doorsneden. In het profiel van de doorsnijding zijn door de heer A. J. Drost en te Doetinchem in een strook van *c.* 80 m lang en 10 m breed aardewerkscherven en een bronzen beitel verzameld uit de oudst bewerkte laag onder een *c.* 1,00 m dikke enkeerdgrond.

De scherven geven de indruk te dateren uit de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd. De beitel is vlak; hij bezit een breed uitwaaiende gebogen snede en een lange vierkante schachtdoorn. Hij laat zich het best invoegen in de serie „flat chisels” van Groot-Brittannië en Ierland. De datering van deze groep strekt zich uit over de Vroege en de Midden Bronstijd. Voor Nederland kan worden verwezen naar de depôts van Omerschans (Ov.) en Veenenburg (ZH).

De vondsten zijn in bruikleen afgestaan aan de Gelderse Archeologische Stichting, Gemeentemuseum Arnhem.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Doornspijk (gem. Elburg)

Aan de zuidelijke oever van de voormalige Zuiderzee, thans Veluwemeer, op *c.* 2 km ten Zuid-Westen van de Elburgse stadsvesten, verrijst een lage, met gras begroeide heuvel. Deze ligt op de grens van de kadastrale gemeenten Doornspijk en Elburg en behoort, op het oostelijke segment na, tot de eerste. Tot aan het jaar 1831 verrees hier de N.H. kerk van Doornspijk, welke op haar beurt weer stoelde op de funderingen van de middeleeuwse parochiekerk. Deze parochie was eenmaal zeer uitgestrekt en omvatte niet alleen de latere gemeente Doornspijk doch tevens het grondgebied van Elburg, Oosterwolde en Oldebroek. De parochie Elburg werd eerst in 1557 zelfstandig en van de Doornspijske moederkerk afgesplitst. De kruin van de heuvel loopt op tot bijna 3 m boven N.A.P., juist hoog genoeg om als hoek- en aanlooppunt te dienen in de middeleeuwse zeewering welke van Elburg via de kerkheuvel naar de hogere gronden van het huidige dorp Doornspijk werd aangelegd, hemelsbreed 2 km ten Zuiden van de oorspronkelijke kerkstede. De ligging van kerk en kerkhof, pal aan de kust, berustte geenszins op vrije keuze doch was geleidelijk ontstaan ten gevolge van het gestaag afkalven der voorgelegen veengronden. De naar het zuiden langzaam oprijzende, onderliggende zandbodem stelde de mens ten slotte in staat juist ter hoogte van de kerkheuvel de zee te weerstaan.

Bij stormvloed kon de situatie niettemin wel

eens kritiek worden. Tijdens de beruchte vloed van 4-5 februari 1825 liep de kerkheuvel onder doch toren en kerk hielden stand, met uitzondering van de tegen de noordelijke kerkmuur aangebouwde consistoriekamer. Op 18 oktober van hetzelfde jaar sloeg de bliksem in de toren. Het smeulend vuur werd niet opgemerkt en toen de vlammen ineens uitsloegen was er geen houden meer aan. Toren en kerk brandden geheel uit terwijl ook een nabijgelegen boerderij, schuur, de kosterij en de zogenaamde ambtskamer verloren gingen.

Nu had het zwaartepunt van Doornspijk zich al geruime tijd eerder allengs verplaatst naar de buurschap Werfhorst, dieper landinwaarts gelegen. Een en ander in verband met het voort-schrijden van ontginningen en het stichten van nieuwe boerderijen. Men achtte het dan ook verkieslijker de afzijds gelegen kerk niet meer te herbouwen doch een nieuw te bouwen in de tegenwoordige kom van het dorp Doornspijk, dat zich aan weerszijden van de kort te voren tot stand gekomen Zuiderzeestraatweg uitstrekt. Nog in het najaar van 1825 werd met de bouw aangevangen terwijl ook een nieuw kerkhof werd aangelegd. De geblakerde resten van de oude kerk werden in 1831 opgeruimd, het oude kerkhof een halve eeuw later geslecht.

Op de kadastrale minuut van *c.* 1830 staat alleen de toren nog aangegeven met het baarhuisje en de omtrek van het kerkhof. Dit was bij benadering kringvormig en bezat een middellijn van *c.* 50 m. De toren fungeerde als uitgangspunt van het meetnet doch wij twifelen er aan of de minuut in ieder opzicht wel correct is. De toren staat namelijk niet georiënteerd terwijl zulks in werkelijkheid wel degelijk het geval was. Men kan voorts moeilijk aannemen dat de toren op de uiterste noordwestrand van het kerkhof oprees. Evenmin kan de kadastrale grens tevens een zonderlinge binnenwaartse verspringing van de oostelijke kerkhofbegrenzing hebben gemarkeerd en zullen meetfouten wel de oorzaken van de weergegeven afwijkingen hebben gevormd. De kale, verlaten heuvel aan de zee bleef ook na 1831 tot de verbeelding spreken en oefende grote aantrekkingskracht uit op de Werkgroep Archeologie van de Oudheidkundige Vereniging „Arent thoe Boecop” te Elburg. Na overleg met de R.O.B. stelde een groep leden van genoemde Werkgroep gedurende de zomermaanden van de jaren 1975, 1976 en 1977 op de heuvelkruin een onderzoek met de spade in. Onmiddellijk onder de grasmat stieten de deelnemers al op de

resten van een tufstenen kerkje met dito toren, welke tot op het voormalige vloerpeil werden blootgelegd. Bij de werkzaamheden werden tevens bij het uitzeven van de losse grond *c.* 80 muntjes gevonden, een bonte verzameling uit aller heren landen. Het oudste droeg de beelde naar van graaf Floris V van Holland.

De geestdrift der gravers leidde er intussen toe dat het beoogde karakter van een steekproef ruimschoots werd overschreden. Na hernieuwd overleg werden de opgravingen tegen de herfst van 1977 opgeschort, met de afspraak dat deze door de R.O.B. zouden worden overgenomen en beëindigd. In de maanden augustus en september 1978 kreeg een en ander zijn beslag. Hierbij werd een graafmachine ingeschakeld. De dagelijkse leiding berustte bij de heer A. van Pernis, veld-technicus bij de R.O.B., de wetenschappelijke begeleiding bij ondergetekende.

De aflossing van de wacht geschiedde onder de beste verstandhouding zodat de leden van de Werkgroep in 1978 regelmatig de voortgang in ogenschouw kwamen nemen. Van de gemeente Elburg zowel als de eigenaar van het terrein, de Recreatiegemeenschap Veluwe, werd alle mogelijke medewerking ondervonden. Met de laatste instelling werd bovendien een plan ontworpen dat op basis van de teruggevonden kerkplattegrond zal voorzien in een forse boombeplanting met een omvattende, ringvormige haag teneinde de kerkheuvel haar vroegere accent in het landschap te hergeven.

De voorgeschiedenis

De parochie Doornspijk wordt het eerst vermeld in een Utrechts tiendregister uit 1276–1277. De oudste nederzetting welke Doornspijk heette had noch de oude kerkstede tot middelpunt, noch de kom van het huidige Doornspijk. Vermoedelijk moet men deze zoeken aan de zeezijde van Elburg. In 1332 merkt de magistraat van dit stadje op dat het voorheen „Dorenspijck” werd genoemd. Toen het in de jaren 1393–1396 nieuwe stadsvesten ontving liet men het stadje met de vesten landinwaarts opschuiven. Slechts een randgedeelte van de oude bebouwing viel binnen de nieuwe stadsgrachten, de rest werd prijsgegeven.

De patroon van de parochie Doornspijk was de H. Liudger, de kerk zelf behoorde toe aan de door Liudger gestichte abdij te Werden aan de Ruhr. In het jaar 796 schenkt een andere Liudger — het kan een bloedverwant zijn geweest — aan zijn naamgenoot te Werden een deel van zijn

„hereditas”. Te weten alles wat hij krachtens erfrecht bezat „in villa que dicitur Bidningahem et in villa que nuncupatur Thornspic”. Bovendien zijn aandeel in het woud „Svifterbant”, met uitzondering van de „Blidgeringmad”, een binnen deze „silva” ontgonnen weide.

In het jaar 793 had dezelfde Liudger al de helft van zijn „hereditas” aan Werden geschonken, voorzover gelegen tussen „Berilsi” en „Eneðseae”. Het is de vraag of wij „Berilsi” mogen vereenzelvigen met het gehucht Bijssel, halverwege Nunspeet en de kust. Moerman vond „Eneðseae” reeds terug in Ens, de zuidelijke helft van het eiland Schokland. Deze laatste opvatting wordt gedeeld door Blok, die de naam bovendien verklaarde als „Eendenmeer”.

In 793 schonk Liudger tevens de helft van zijn rechten aan Werden, voorzover gelegen „in silva qui dicitur Saewald sive Svifterbant”, met uitzondering van de „agri” of akkers welke binnen dit woud of deze wildernis in cultuur waren gebracht. Denkelijk heeft Oosterwolde, benoorden Elburg, haar naam aan dit „zeewoud” te danken en herinneren de overslibde, uitgestrekte stobbevelden, na het droogvallen van Oostelijk Flevoland ontdekt, aan dit verzonken woud.

In 796 wordt als oord waar Liudger's oorkonde werd uitgevaardigd opgegeven „Ad os amnis”. In 793 „Bidningahusum”, bij een derde overdracht in 805 „Bidningahem”. Ditmaal gold het wederom erfgoed „in villa que dicitur Thornspic” alsmede in nog twee andere „loci”, te weten „Quarsingelsi” en „Berugtanscotan”. Liudger deed dit in vereniging met een zekere Hiddo, zoon van Redger, en omdat Liudger in 796 alles reeds had weggegeven wat hij in Doornspijk bezat zal het in 805 aldaar het bezit van Hiddo hebben betroffen. Vermoedelijk waren Liudger en Hiddo bloedverwanten. H. van de Riet meent „Berugtanscotan” te mogen vereenzelvigen met Schootbrugge, het eerst vermeld op een kaart uit het jaar 1636, bewaard op het Rijksarchief te Arnhem. Schootbrugge ligt hemelsbreed *c.* 2,5 km ten zuiden van de huidige N.H. kerk van Doornspijk, in de buurschap Wessinge. Dit naamtype valt te vergelijken met het in 964 voor het eerst vermelde „Wainebrugge”, het tegenwoordige St.-Michiels bij Brugge. De suffix „brugge” duidt hier niet op de aanwezigheid van een brug doch het moerassige karakter van het terrein. Analooq is de betekenis van het Engelse „Wainbridge”, dat verschillende keren in de Middeleeuwse bronnen paradeert. Evenzo ook in de provincie Friesland „Waghenbrugghen”.

waaraan de gemeente Wymbritseradeel haar naam heeft ontleend.

Naar de ligging van de „os amnis”, zowel als „Bidningahem”, alias „Bidningahusum”, kan men slechts gissen. De familiegoederen van de H. Liudger lagen in hoofdzaak verspreid over het stroomgebied van de Utrechtse Vecht. Gesteld dat de andere Liudger inderdaad in een familiale relatie stond tot zijn doorluchte naamgenoot en eveneens in de Vechtstreek gegoed was, zo zou men kunnen veronderstellen dat met de „os amnis”, Muiden werd bedoeld. Het moet al heel onwaarschijnlijk worden geacht dat er aan boord van een schip werd geoorkond, gemeerd aan- of geankerd in de monding van de Vecht. Anderzijds wees Blok er ons evenwel op dat een Latijnse vertaling van een inheemse plaatsnaam in de onderhavige groep oorkonden wel een unicum zou betekenen. De thuis te brengen toponymen wijzen intussen alle op de omgeving van Elburg. Dit laatste is eveneens het geval met de schenking van de ons al bekende Hidde aan Werden uit het jaar 806. Ook ditmaal wordt de giftbrief uitgevaardigd te „Bidningahem” terwijl de goederen in kwestie gelegen zijn te „Quarsingelsi” (onbekend), „Bertanscotan” (Schootbrugge?), „Bochursti” (Bokhorst bij Putten) en „Telgud” (Telgt bij Ermele). Blijkens een 12de eeuws inkomstenregister van Werden uit de Hof te Putten was dit klooster in de buurschap Wessinge gegoed terwijl het te Bidningahem de „ecclesia” bezat. In een 13de eeuws register van Werden wordt van deze kerk niet meer gerept doch bezit het klooster aldaar nog wel een „mansus”. Kan de „ecclesia” in de tussentijd door de zee verzwolgen zijn en lag Bidningahem mogelijk aan dezelfde „os amnis”, of was daarmee identiek? Met de laatste stroom kan een IJsselarm zijn bedoeld geweest welke ten zuiden van Schokland in het Almere uitmondde. Ongetwijfeld is dit oord door de H. Liudger bezocht dan wel gepasseerd op zijn vele reizen, vanuit de Vecht over het Almere zowel naar Friesland als het stroomgebied van de Gelderse IJssel ondernomen.

Volledigheidshalve zij gewag gemaakt van een plaatselijke overlevering volgens welke zou zijn overwogen de eerste kerk van Doornspijk te bouwen op de zogenaamde Kerkenhul te Wessinge. Aangenomen dat deze legende inderdaad zo eerbiedwaardig is als doorgaans wordt gedacht en geen betrekking heeft op de gebeurtenissen van 1825, zo zou het verhaal wel van onwaarschijnlijk hoge ouderdom moeten zijn. Een andere

mogelijkheid is dat de Kerkenhul haar naam heeft ontleend aan een laat-middeleeuwse devotiekapel welke de Hervorming niet overleefde. Bodemonderzoek zou hierover klaarheid kunnen brengen.

De opgravingen

Er bestaan aanwijzingen dat de standplaats van de voormalige, tufstenen, Doornspijkse kerk circa het jaar 1300 „Crymel” heette, alias „Cremelhorst”. Deze benaming betekent „met kreupelhout begroeide verhevenheid”. Met „horst” samengestelde toponymen zijn op de Neder-Veluwe zowel als in de Gelderse Vallei opvallend talrijk en verplaatsen ons in vervlogen tijden gedurende welke deze „horsten” het omringende landschap domineerden en het bewoningspatroon sterk beïnvloedden, zo al niet bepaalden.

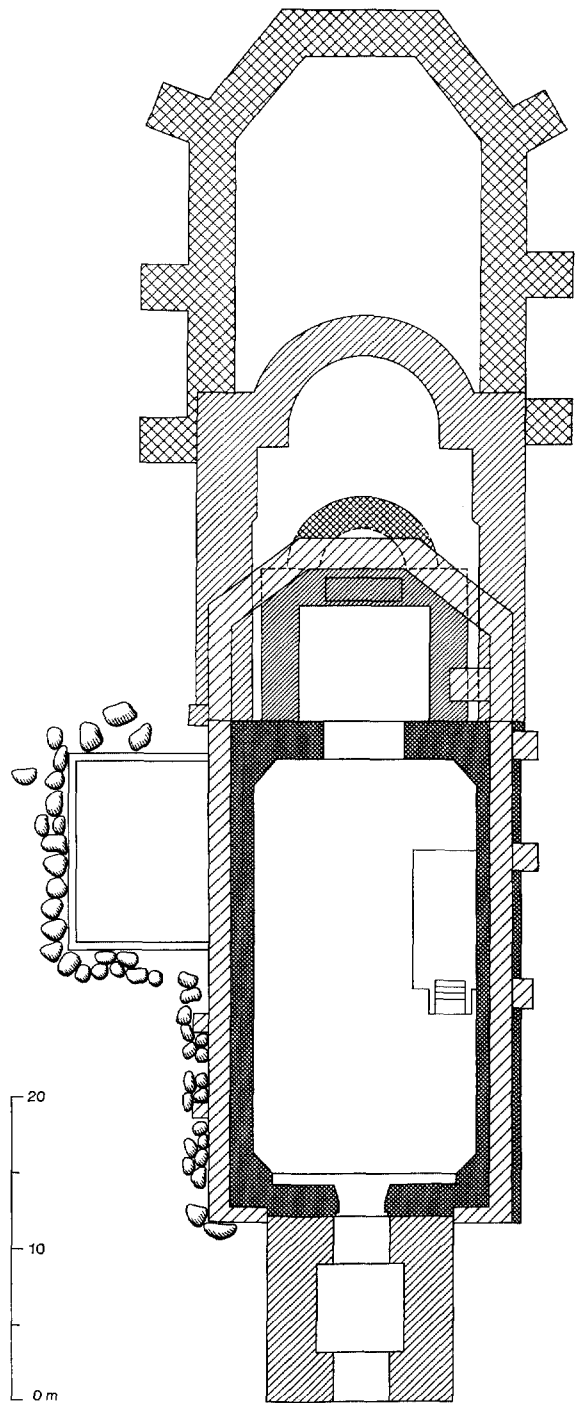
De vaste, ongeroerde zandbodem onder de Doornspijkse kerkheuvel reikt daar, waar de natuurlijke ondergrond niet werd aangetast door het uitgraven der funderings sleuven of het grafdelven, tot bijna 1,5 m boven N.A.P. en *c.* 1,35 m beneden het tegenwoordige maaiveld. Hier en daar bleek zelfs nog een brokje van het oorspronkelijke oppervlak van de „horst” gespaard te zijn gebleven en vertoonde dit een podsol-structuur. Tot het ogenblik waarop de grafdelvers en kerkbouwers hier voor het eerst de spade in de grond staken zal de heuvel zijn begroeid met heide of mager buntgras, waartussen hier en daar armzalige berken, hazelaars of ander kreupelhout opschoot dat geregeld werd kaalgekapt teneinde tegemoet te komen aan de brandstofbehoefte der omwonenden.

De eerste gebouwde kerk moet op enige afstand hebben gelegen van het in 796 vermelde „Bidningahem” zowel als „Thornspiic”. Men koos in die dagen bij het stichten van een parochiekerk op het platteland bij voorkeur een terrein uit dat ten opzichte van verschillende gehuchten of nederzettingen zo gunstig mogelijk gelegen was, en niet slechts ten opzichte van één buurschap of dorp. Een dergelijke „mater-ecclesia” diende bovendien over de weg of over het water goed bereikbaar te zijn. Het streven was er dan ook op gericht deze oudste plattelandskerken als middelpunt van een „regio” te laten fungeren welke soms zeer uitgestrekt was. De oudste kerk van Doornspijk kan als een voorbeeld gelden, zij het dan dat de centrale ligging op den duur verloren ging ten gevolge van de uitbreiding van de Zuiderzee. Stond de kerk er eenmaal zo kon het licht geschieden dat rondom

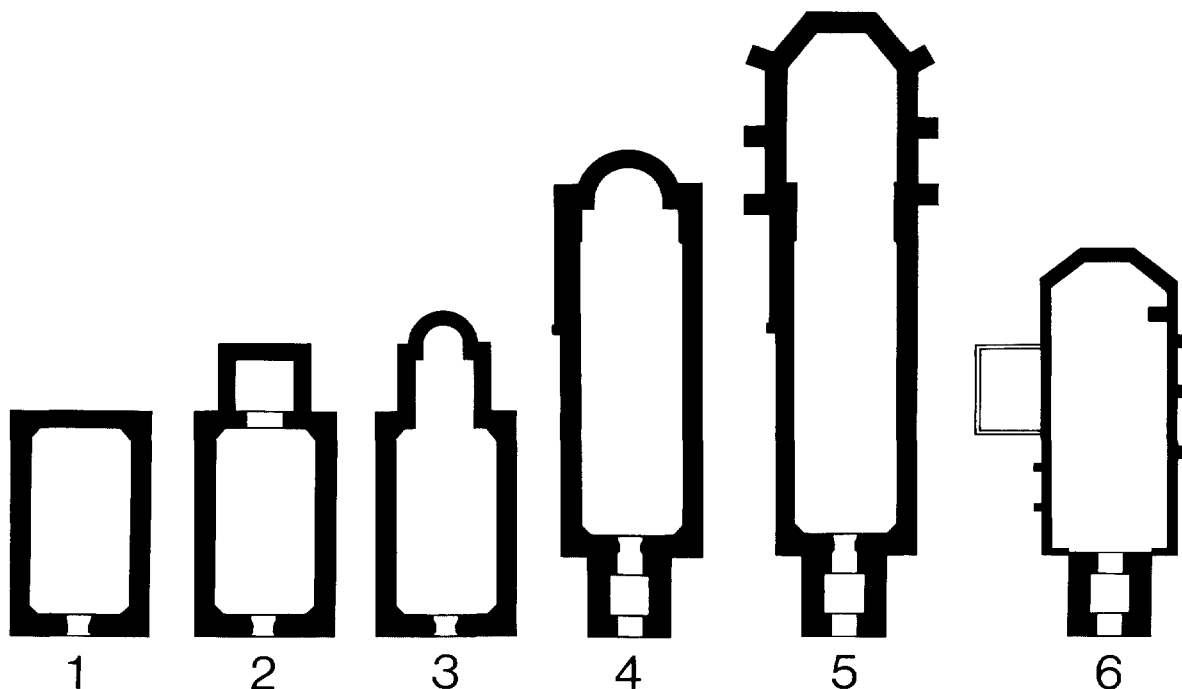

het aanvankelijk vrij in het veld gelegen kerkhof, doorgaans gelegen aan of nabij een kruispunt van wegen, voetpaden of waterlopen, een nieuwe bewoningskern ontstond, van een gans ander karakter dan de agrarische nederzettingen in de wijde omtrek. Deze nieuwe centra overvleugelden allengs de oude buurten en wijzigden het bewoningspatroon. Wegens de uitbreiding van de Zuiderzee heeft een dergelijke ontwikkeling zich ten aanzien van de oude kerkstede van Doornspijk niet meer kunnen doorzetten maar in een gebied als Drente schijnt zij welhaast regel te zijn geweest, zoals te Diever, Havelte, Rolde en Sleen op grond van opgravingen kan worden aangetoond en te Eelde, Emmen, Peize en Wijster wel zeer waarschijnlijk mag worden geacht. Ook in de Friese kleistreken zijn ons voorbeelden bekend van middeleeuwse parochiekerken, gebouwd buiten de oudste, op terpen gelegen woonkernen welke naderhand uitgroeiden tot het middelpunt van een dorp — Minnertsga, Oosterend, Rauwerd, Spannum. Doorgaans hechtte zich aan een dergelijk nieuw centrum de naam van het naastgelegen dorp: Diever - Oldendiever, Havelte - Old Havelte, Rauwerd, Spannum, doch er konden ook nieuwe benamingen ontstaan — Minnertsga alias Minnertskerk en andere met -kerk samengestelde toponymen, gelijk ook Dokkum, dat oudtijds „Dockun-chirica” heette. Oosterend is eveneens een nieuw-gegeven naam voor het dorp in Hennaarderadeel dat gegroepeerd ligt rondom de ringgracht van het dorpskerkhof. In een wijde krans daarbuiten liggen daarentegen zeker een half dozijn veel oudere terpbuurten met een keur van -um of -ns namen. Merkwaardig is niet minder de naam van de kerkheuvel Almenum, welke verband houdt met het heiligdom op deze terp welke buiten de vesten van het aangrenzende Harlingen gehouden werd. Een situatie, identiek aan die van de kerkheuvel der St.-Willibrordskerk te Holwerd. Ook Bolsward en Leeuwarden bezaten dergelijke afzonderlijke kerkheuvels, in beide gevallen Oldehove genoemd. Het dorp Oldehove in Humsterland dankte evenzo zijn naam aan de kerkheuvel welke temidden van een reeks oude wierden als een afzonderlijke verhevenheid werd opgeworpen.

Teneinde tegemoet te komen aan het bezwaar der grote afstanden naar de „mater-ecclesia” werden elders „capellae” gesticht, waar de plaatselijke devotie aan haar trekken kon komen en in bepaalde gevallen tevens mocht worden begraven. Vele van deze „capellae” bereikten in later tijd de status van „ecclesia”.

Afb. 2. Geschematiseerde reconstructie van de plattegrond der in 1831 afgebroken N.H. kerk te Doornspijk met haar opeenvolgende bouwfases. (Opmeting A. van Pernis. Tekening H. J. Bloklander).

Afb. 3. Overzicht der bouwfases van de voormalige St.-Liudgerkerk te Doornspijk. (Opmeting A. van Permis. Tekening H. J. Bloklander). 1. Circa 1100; 2. Circa 1125; 3. Circa 1150; 4. Circa 1175; 5. Circa 1460; 6. Tussen 1592 en 1831. Consistorie in 1632 toegevoegd.

Op het diepst uitgegraven vlak, binnen de funderingen van het eerste tufstenen kerkje afgeschaafd op een niveau van *c.* 70 cm boven N.A.P., tekenden zich de in doorsnede afgerond-rechthoekige bodems af van een zevental paalkuilen. Deze kuilen waren in drie, aan elkaar evenwijdige rijen gegroepeerd waarvan de richting strookte met de bouwrichting van het tufstenen kerkje. Ongetwijfeld zijn er meer van deze paalkuilen geweest en besloeg hun samenstel een langgerechter patroon dan de nu waargenomen rechthoek. De ontbrekende sporen zullen zijn verspit bij het delven der latere funderingssleuven zowel als de menigte van graven van jonger datum. De zeven behouden paalkuilen markeerden een rechthoek van ten naaste bij 8,5 bij 6 meter welke precies binnen het schip van het oudste, tufstenen kerkje paste. Drie van deze kuilen vormden samen een rechte lijn in het midden van de andere twee kuilreeksen, als hadden hierin palen gestaan welke een nokbalk torsten. Hoe popperig ook, plaats en samenstel wijzen toch wel heel duidelijk op een houten voorgangster van het eerste stenen kerkje.

Rondom het houten gebouwtje moet zich een

grafveld hebben uitgestrekt. Door dit grafveld heen waren de funderingen van het eerste tufstenen kerkje gegraven maar waar deze oudste graven niet geheel verspit waren bleek dat hun richting min of meer schommelde ten opzichte van de bouwrichting der kerken, met een voorkeur voor het zuidwesten, resp. noordoosten. Ten opzichte van de kisten waren de grafkuilen zeer ruim bemeten. Het hoofd lag steeds aan de westzijde, grafgiften werden niet aangetroffen.

Problemen baarde de aftekening van een graf dat, gezien de begraafdiepte zowel als begraafrichting, tot de oudste groep bijzettingen behoorde. Het voeteneinde bevond zich echter binnen de meest westelijke palentrits van het gepostuleerde houten kerkje. Aangezien het begraven van personen binnen houten, middeleeuwse kerken in Nederland ons nog nimmer is voorgekomen, de begraafrichting afweek van de bouwrichting der bovengelegen kerken en het graf ook in ander opzicht geen blijk gaf van saamhorigheid met het houten kerkje, valt slechts de slotom te trekken dat het graf ouder is dan dit kerkje. Voor de aanwezigheid van een heidens grafveld, voorafgaand aan de christelijke begraaf-

plaats, bestaat intussen geen enkel bewijs. Wél vallen er meer voorbeelden aan te voeren dat primaire kerkjes boven op een grafveld van christelijk karakter werden gebouwd zodat rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat een nóg oudere kapel of kerk ons tijdens de opgravingen ontging en elders, zij het in de onmiddellijke omgeving, heeft gestaan. Heel duidelijk is dit bijvoorbeeld het geval geweest tijdens de opgravingen in de St.-Maartenskerk te Tiel. Bij dergelijke onderzoeken wreekt zich het feit dat uiteindelijk een te klein oppervlak tot op de ongeroerde bodem kon worden blootgelegd dan dat het mogelijk was werkelijk volledig te zijn ingelicht over de lotgevallen van het object vanaf het állereerste begin. Binnen het schip van het opvolgende tufstenen zaalkerkje werd nimmer iemand ter aarde besteld. De oorspronkelijke leemvloer was hier en daar nog voorhanden en droeg er alle sporen van bij herhaling te zijn opgehoogd. In het westelijke uiteinde was het opgaande werk, met name in de zuidwesthoek, tot acht steendikten boven het vloerniveau behouden gebleven. De vierde steenlaag sprong aan de binnenzijde van het kerkje iets terug en was zorgvuldig geprofileerd tot een sierlijke plintlijst. De tufsteenbroden waren in kettingverband gemetseld en bezaten formaten, wisselende van 7-8 × 16-18 × 33-40 cm. Tesamen vormden zij de verankerde bekleding van een in gietwerk uitgevoerde constructie, waarbij de vulling bestond uit grove kiezel, met schelpkalk aaneengekit.

Het opgaande werk rustte met een zich trapsgewijs verbredende voeting op een met leem vermengd bed van zwerfkeien, overwegend vuistgroot. Deze keien waren weer gestort in een voor dit doel gegraven cunet, loodrecht afgestoken door het onderliggende grafveld tot op het schone zand en bezat een gemiddelde diepte van bijna 1 meter, al naar gelang de bodemdiepte der doorsneden grafkuilen.

Aldus kon de plattegrond worden gereconstrueerd van een naar het oosten rechtgesloten, tufstenen zaalkerkje waarvan de lengte, binnenwerks gemeten, ruim 13,5 m bedroeg, de breedte nauwelijks 7 m.

Van meet af aan lag het in de bedoeling dit kerkje in steen te overwelfen, getuige de schuins in de zuidwestelijke binnenhoek organisch in het metselwerk opgenomen aanzet van een schalk. Wegens de deplorabele toestand van het tufstenen, opgaande werk elders bleef het bij deze ene aanduiding maar niettemin houden wij ons er

van overtuigd dat het primaire kerkje twee kruisgewelven bezat, op vierkante grondslag tegelijk met de kerkbouw aangebracht.

Al spoedig na de bouw van het primaire kerkje zal men dit in oostelijke richting hebben verlengd met een tufstenen, versmald rechthoekig koor. De breedte van deze aanbouw bedroeg, binnenwerks gemeten, *c.* 4,5 m, de diepte 3,75 m.

Als derde bouwfase kan gelden de vervanging van de rechte sluitmuur van dit koor door een wederom tufstenen, halfronde absis met een buitenwaartse middellijn van *c.* 5 m.

Vervolgens werd overgegaan tot de bouw van een nieuw, tufstenen koor, waarvoor het oude in zijn geheel moest wijken. Er restte nog slechts de zeer breed aangelegde keienfundering van, met hier en daar een brok tuf. Dit nieuwe koor bestond uit een verlenging van het oude kerk-schip over een afstand van *c.* 9 m, binnenwerks gemeten. Naar de zwaarte van de fundering te oordelen zal dit koor er op berekend zijn geweest eveneens in steen te worden overwelfd. Naar het oosten werd het nieuwe koor afgesloten met een tufstenen absis, waarvan de middellijn *c.* 4,75 m bedroeg.

Op grond van het karakter der aanleg zou het nieuwe koor wel eens gelijktijdig kunnen zijn opgericht met de robuste, tufstenen toren welke tegen de westgevel van het primaire zaalkerkje werd gemetseld. De torenfundering, wederom samengesteld uit een royaal pakket veldkeitjes met leem, stak *c.* 35 cm minder diep dan die van het zaalkerkje. Van het opgaande werk was de bekleding tot de laatste tufsteen weggebroken doch het ijzerharde vulmateriaal van keien, tufbrokjes en kalkmortel reikte tot vlak onder de grasmat, tot een hoogte van 2,75 m boven N.A.P. In tweede instantie schijnt men de torenvoet enkele eeuwen later nog eens van een bakstenen huid te hebben voorzien, waartoe de oorspronkelijke keienfundering naar de buitenzijde, zij het zeer ondiep, met een smalle keienzoon werd verbreed. De aanlegbreedte van de primaire torenfundering bedroeg niet minder dan 2 m, het opgaande werk ongeveer de helft daarvan.

Het primaire zaalkerkje was uitsluitend toegankelijk geweest via een in het midden van de westgevel uitgespaarde, zich naar buiten verwijzende doorgang. Deze bleef gehandhaafd bij de torenbouw. Aangezien in de torenvoet geen andere toegang werd waargenomen kan het moeilijk anders of er werd alsnog een tweede toegang naar het kerkje aangebracht. Hoogst waarschijnlijk werd deze uitbroken in het westelijke uit-

einde van de zuider kerkschipmuur. Met zekerheid staat zulks vast ten aanzien van het kerkje dat in 1592 op de plaats van de tufstenen voorangster zou worden opgericht, waarover aanstonds nader.

Tot dusverre waagden wij ons niet aan een dateringspoging doch het meeste houvast heeft men aan het nieuwe koor, waarvan wij de bouw zouden willen stellen in de tweede helft van de 12de eeuw. Hiervan uitgaande zou men voor de bouw van het primaire kerkje uitkomen op de eerste helft van de 12de eeuw. Zeker niet eerder want daartegen pleit de betrekkelijk geringe maat van de gebezigde tufsteen. Het voorafgaande, houten kerkje zou dan uit de 11de eeuw kunnen stammen. In 1463 komen wij op wat vastere bodem wanneer de kerkmeesters van Doornspijk landerijen te Eekt, ten noordoosten van Elburg, en Horst, ten westen van Doornspijk, verkopen ten behoeve van herstellingen aan het koor. Ongetwijfeld hangen deze werkzaamheden samen met de bouw van het bakstenen, in laat-gotische trant opgetrokken en naar het Oosten driezijdigsloten, bakstenen koor waarmee het tufstenen koor werd verlengd. De tufstenen absis kwam hierbij uiteraard te vervallen. De breedte van deze nieuwe aanbouw bedroeg binnenwerks *c.* 7,75 m, de lengte 11 m. Bij de afbraak werd het muurwerk tot op de bodem der funderingssleuven uitgehaald doch de aftekeningen van de met puin dichtgestorte sleuven wezen onmiskenbaar op de aanwezigheid van steunberen zodat ook het nieuwe koor wel in steen overwelfd zal zijn geweest. De totale lengte van de kerk — de toren buiten beschouwing gelaten — was daarmee toegenomen tot bijna 40 m, buitenwerks gemeten. Op een houderig prentje uit 1805 staat de toren afgebeeld als een rijzig bouwwerk met een steile, achtkantige spits. Het buitenoppervlak wordt verlevendigd door drie omlopende reeksen van dubbele spaarvelden, ieder veld nog weer overlans onderverdeeld door tracteringen en afgedekt met spitsbogen, alles in laat-gotische trant.

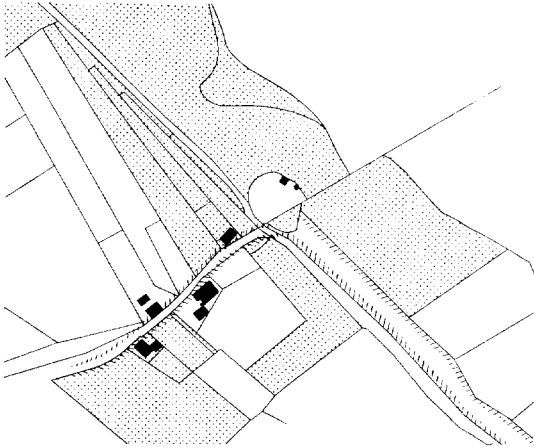
Al te veel betekenis mag men dit prentje niet toekennen. De veel gedetailleerdere en schier fotografische afbeelding welke ons een indruk geeft van het overstroomde kerkhof tijdens de ramp van 4-5 februari 1825, en kort daarna geconterfeit, beeldt het tafereel af, gezien vanuit het zuidoosten. Op de voorgrond ziet men de omspoelde boerenhofsteden, waarboven uit kerk en toren rijzen. Van de toren zijn dientengevolge slechts zichtbaar de zuidelijke en oostelijke zijde boven de eerste geleding. Beide bovenste gele-

dingen zijn in het bezit van vier galmgaten, ieder galmgat nog weer overlans in tweeën onderverdeeld met een gezamenlijke breedte van *c.* een derde van de torenbreedte. Het onderste stel galmgaten is dichtgemetseld terwijl het oostelijk daarvan bovendien door het kerkedak doorsneden wordt. Klaarblijkelijk heeft men de toren op een gegeven ogenblik met een derde geleding verhoogd waarna de onderste vier galmgaten kwamen te vervallen. Het verhogen van de toren kan hebben samengehangen met de bouw van het bakstenen koor. De doorsnijding van het onderste, oostelijke galmgat bewijst dat het tufstenen schip na de voltooiing van het gotische koor zijn oorspronkelijke kap behield, welke ongetwijfeld lager reikte dan het nieuwe koor. Eerst bij de herbouw van de kerk in 1592 trad de situatie in welke is weergegeven op de afbeelding van kort na het jaar 1825. In 1825 bestond de middeleeuwse kerk namelijk al lang niet meer.

In 1584 vreesde de magistraat van Elburg dat de vijand zich in de kerk van Doornspijk kon gaan nestelen. Nood brak wet en men aarzelde niet deze kerk tot de grond toe te slopen. De afkomende steen werd verkocht ten behoeve der Elburgse armen. De toren liet men staan maar wij vermoeden dat men de zolders, gebinten, klokkenstoel en kap wel zal hebben verwijderd. De klokken werden in elk geval naar Elburg verslept en tot kanonnen omgesmolten.

In 1592 werd het gevaar als geweken beschouwd en sloeg men de hand aan de herbouw. De toren zal bij deze gelegenheid wel eerst de spits hebben ontvangen welke wij van de afbeeldingen kennen. De nieuwe kerk werd drastisch ingekort en was slechts half zo lang als de vorige, met een stompe, driezijdige sluiting. De muurdikte bedroeg de helft van die der tufstenen kerk en werd opgetrokken uit bruin-rode baksteen van het formaat $5,5 \times 12 \times 24$ cm. De ingang bevond zich in het westelijke uiteinde van de zuidelijke zijmuur terwijl tegen de binnenzijde daarvan preekstoel en doophek opstelling kregen.

In 1652 onderging het gekortwielde kerkje een herstelling. Mogelijk werd toen de grafkelder ingericht tegen de binnenzijde van de zuidelijke kerkmuur waarvan de lugubere inhoud de ramp van 1825 zowel als de afbraak van 1831 bleek te hebben overleefd. In hetzelfde jaar 1652 zal bovendien de consistoriekamer tegen de buitenzijde van de noorder kerkmuur zijn aangebouwd. Deze was opgetrokken uit bruin-gauwe baksteen van het formaat $4,5 \times 11 \times 22,5$ cm. Weldra

Afb. 4. Kadastrale minuut van het voormalige kerkhof van Doornspijk en omgeving naar de situatie van circa 1830. De kadastrale grens tussen Doornspijk en Elburg scheidt het kerkhof in twee gedeelten. Het westelijke behoorde tot de gemeente Doornspijk, maar was het eigendom van de gemeente Elburg. Op het kerkhof is nog slechts de toren aangegeven met het baarhuisje. Behalve de kerk, ontbreken ook de andere, in 1825 door de overstroming of de brand verwoeste gebouwen. Bijgetekend zijn het beloop van de Kerkedijk alsmede de kerk van Doornspijk toebehorende percelen.

zag men zich genoodzaakt maatregelen te treffen tegen stormvloed. De zee was inmiddels zo nabij gekomen dat zich aan de noordzijde van het kerkhof een zandstrand was gaan ontwikkelen. Teneinde verdere opschuiving van dit strand te voorkomen werd een paalschoeiing aangelegd, verzawaard met keien welke in een flauwe bocht in de richting noordoost-zuidwest voorbij het kerkhof scheerde en de noordwestelijke torenhoek op een afstand van amper 14 meter passeerde. Een en ander kon worden vastgesteld aan de hand van een drietal sleuven, in verschillende richtingen over het vroegere kerkhof naar de Zuiderzee-oever getrokken.

Nochtans bleef het kerkhof bij hoge zeegang niet watervrij. Uit arren moede bracht men een aaneengesloten rij van gemiddeld een ton zware keien tegen de noordelijke kerkmuur en consistorie-kamer aan. Vooral de laatste aanbouw lag zeer geëxponéerd, hetgeen in 1825 duidelijk bleek.

Al deze keien achtte men in 1831 het wegslepen blijkbaar niet waard zodat zij tot op heden, overwoekerd door brandnetels en vlierstruiken,

de stoffelijke herinnering aan het Doornspijkse kerkje hebben bewaard.

Rest ons nog een woord van erkentelijkheid aan het adres van de heer H. van de Riet te Epe, bezielende figuur achter „Arent thoe Boecop”. Hij maakte ons wegwijs in de historie van Doornspijk en Elburg en verplichtte ons met zijn grote kennis der historische topografie, waarvan wij gaarne profijt hebben getrokken.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Literatuur

D. P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden*, Assen 1960.

Idem, *Enige Drentse etymologieën aan de uitspraak getoetst*, Ts. Naamkunde, III, 1971, p. 5 ss., in het bijz. p. 9.

G. Westerink, *Doornspijk en Elburg*, Assen 1961 (onder verwijzing naar de oudere literatuur).

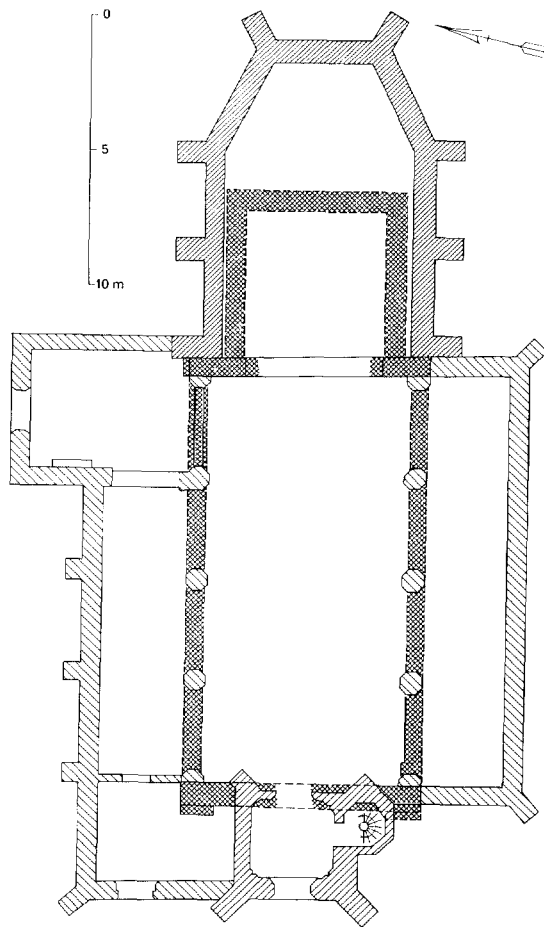
Enspijk (gem. Geldermalsen)

De restauratie der N.H. kerk te Enspijk bood gedurende de beide laatste weken van oktober 1978 gelegenheid tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek binnen de muren. De huidige kerk is een laat-gothische pseudo-basiliek met westtoren welke tot aan de Hervorming toebehoorde aan de voormalige Praemonstratenser abdij „Marienweerd”, schuin tegenover Enspijk aan de rechter Linge-oever gelegen.

Aangenomen mag worden dat het schip met de beide zijbeuken uit omstreeks het jaar 1500 stamt. De deels ingebouwde westtoren alsmede het driezijdig-gesloten koor dateren hoogst waarschijnlijk uit de tweede helft van de 15de eeuw. Het onderzoek met de spade heeft in dit beed geen wijzigingen gebracht doch ons wel doen kennismaken met een voorafgaande zaalkerk zonder toren.

Kerk en kerkhof liggen aan de zuidelijke periferie van de dorpskom, binnen een rechthoekige omgrachting. Het kerkterrein is ten opzichte van de omgeving duidelijk opgehoogd. Hieraan zal enerzijds de aarde debet zijn, verkregen bij het delven der kerkhofgrachten, anderzijds het begraven binnen en buiten de kerk, eeuwen aaneen. Blijkens het onderzoek is het omgrachte terrein voordat dit zijn huidige bestemming verkreeg nimmer met opstallen bezet geweest.

Als oudste kerkgebouw ter plaatse kan worden beschouwd een bakstenen zaalkerk met versmald, naar het Oosten recht-gesloten koor. Als bouw-materiaal werden rode moppen verwerkt van het formaat 7 × 15 × 31 cm, welke afmetingen op een 13de-eeuws bouwwerk wijzen. De fun-

Afb. 5. Overzichtsplattegrond van de drie opeenvolgende bouwfases. Zaalkerk circa 1250. Vernieuwde koorpartij circa 1450. Toren circa 1745. Schip pseudo-basiliek circa 1500. (Opmeting A. van Pernis. Tekening H. J. Bloklander).

deringen waren tot op een diepte van 1,30 m beneden de kerkvloer in de schone rivierklei gebed. De zijmuren strookten ten naaste bij met de beide kolommenrijen van de latere basiliek, de westgevel evenzo met de huidige terwijl ook de scheidingsmuur tussen schip en koor zich op dezelfde plaats bevond als nu nog het geval is bij de basiliek. Aldus konden de afmetingen van het oude kerkship worden bepaald op een lengte van *c.* 15,25 bij een breedte van *c.* 7,5 m. Voor het koor bedroegen deze maten achtereenvolgens 5,25 bij 5,25 m, alles binnenwerks gemeten. Het geheel bezat derhalve een uitgesproken kwadratisch karakter en was mogelijk met kruis- of koepelgewelven afgedekt.

Naar de steenformaten te oordelen kwam als eerste uitbreiding het huidige koor tot stand. Het werd opgetrokken uit rode baksteen van het formaat $6 \times 12 \times 26$ cm en was juist even breed als het schip van de zaalkerk. Het werd tegen de oude scheidingsmuur van schip en koor geplaatst maar omdat het nieuwe koor hoger was dan het oude moest deze muur de nodige steenlagen worden opgetrokken. Tevens werd de triomfboog aan beide kanten zijwaarts uitgekapt teneinde de doorgang tussen het oude schip en het nieuwe koor aan de gewijzigde verhoudingen aan te passen.

Tegen de westzijde van de verhoogde scheidingsmuur tussen schip en koor zijn, boven de triomfboog, de moeten zichtbaar van het veel lagere dak van het schip der voormalige zaalkerk. De fundering van het oude koor, voorzover niet overbouwd door het nieuwe, werd volledig uitgebroken terwijl het nieuwe werk *c.* 60 cm dieper stak dan het oude.

Het nieuwe koor werd van acht steunberen voorzien, als had de bedoeling voorgezeten dit met stenen vervulften te overdekken. Dit laatst is echter nimmer geschied. Het eikenhouten tongewelf dat thans het koor overspant dateert uit de bouwtijd van het koor en werd niet meer vervangen. De deur, in de noordelijke zijmuur van het koor uitgebroken verleent toegang tot een naderhand te halver hoogte over het koor geslagen balkenzoldering en herinnert aan bange tijden gedurende welke het op deze manier mogelijk werd gemaakt tijdens overstromingen met behulp van schuitjes van buiten af deze zolder te bereiken, teneinde hier het vege lijf te redden.

De opmerkelijke sierlijke toren maakt de tweede verbouwingsfase uit. De westgevel van de zaalkerk stak over de volle breedte 80 cm dieper dan de aansluitende grondvesten der beide zijmuren. Deze westmuur was bovendien 90 cm dik, de zijmuren slechts 75 cm. Voorts waren in het verlengde van de zijmuren tegen de westgevel schoren aangebracht. Al deze voorzieningen wijzen op de aanwezigheid van een op deze westgevel geplaatste luidklok.

Ten behoeve van de torenbouw brak men deze westgevel over de volle lengte van de oostelijke torenmuur tot onder de fundering uit zodat slechts aan weerszijden daarvan enige brokstukken overeind bleven staan. De toren werd opgetrokken uit rode baksteen van het formaat $5 \times 11 \times 24$ cm en reikte met de fundering tot *c.* 2,5 m onder het huidige maaiveld. In de vier hoeken werd de toren geschraagd door diago-

naal geplaatste, zich tweemaal verjongende steunberen waarvan de beide oostelijke in het kerk-schip uitstaken. Tegen de oostzijde van de oostelijke torenmuur tekenen zich de moeten af van het dak der voormalige zaalkerk. Het torenportaal werd in steen overwelfd en was bereikbaar zowel vanaf het kerkhof als vanuit het buitenwaarts tegen de zuidelijke torenmuur aangebrachte, gemetselde spiltrap. Tenslotte werd de tijd rijp ook het oude kerk-schip op te ruimen, dat nog steeds tussen de toren en het vernieuwde koor geklemd zat. Men greep voor een dorp als Enspijk nogal hoog, maar „Marienweerd” zal hebben bijgesprongen en de parochianen zullen niet achter hebben willen blijven bij de naburige dorpen. Zodoende werd er gekozen voor een pseudo-basiliek, al moest het wel een popperige bedoening blijven met de geringe afstand tussen toren en koor.

Van het schip der oude zaalkerk bleven slechts de brokstukken aan weerszijden van de toren bestaan, alsmede de reeds eerder verhoogde scheidsmuur tussen schip en koor. De funderingen der zijmuren werden niet voldoende bevonden om de pijlers van de basiliek te torsen zodat zij werden uitgebroken en de kolommen, ieder afzonderlijk, van een nieuwe fundering werden voorzien. Met uitzondering evenwel van een brok muurwerk tussen de westelijke half-kolom en de meest westelijke pijler van de zuidelijke kolommenrij. De gevolgen bleven niet uit want onder de druk van bedoelde kolom brak de onderliggende fundering en trad een verzakking op. In de geheel nieuw aangebrachte, afzonderlijke funderingen der overige pijlers werd baksteen toegepast, afkomstig van de afgebroken zaalkerk. De baksteen van het nieuwe bovengrondse werk stemde qua formaat overeen met die van de toren doch bezat een iets grauwere tint.

De noordelijke zijbeuk werd in westelijke richting doorgetrokken tot in het verlengde van de westelijke torenmuur. De traptoren aan de andere zijde van de toren werd niet in de zuider zijbeuk opgenomen en bepaalde de westelijke sluitmuur van de zuider zijbeuk. De westelijke sluitmuur van de noorder zuidbeuk werd voorzien van een vrij monumentale ingang. Vermoedelijk was dit uiteinde van de noorder zijbeuk bestemd tot devotie-kapel en van de kerkruimte afgeschoten. De symmetrie van de basiliek werd tevens verstoord door het in noordelijke richting uitbouwen van de meest oostelijke travée van de noorder zijbeuk. Deze sprong *c.* 2,75 m uit de noordmuur van deze zijbeuk en was voorheen

voorzien van een noordelijke toegangsdeur. Hoogst waarschijnlijk beoogde men op deze manier een tochtportaal te scheppen en bevond zich hier de hoofdingang, gericht naar het dorpscentrum. Gemetselde bogen overspanden de opening naar de middenbeuk en de zijbeuk. Licht gebouwde vulmuren zullen het portaal van de andere kerkruimten hebben afgeschermd, vermoedelijk dezelfde welke nu nog voorhanden zijn.

Naderhand heeft men de noorder toegang gedicht en door een venster vervangen terwijl tegen de westelijke zijmuur een schouw met schoorsteen werd gemetseld. Een en ander zal zijn beslag eerst hebben gekregen na de Hervorming, teneinde op deze manier de beschikking te krijgen over een consistoriekamer.

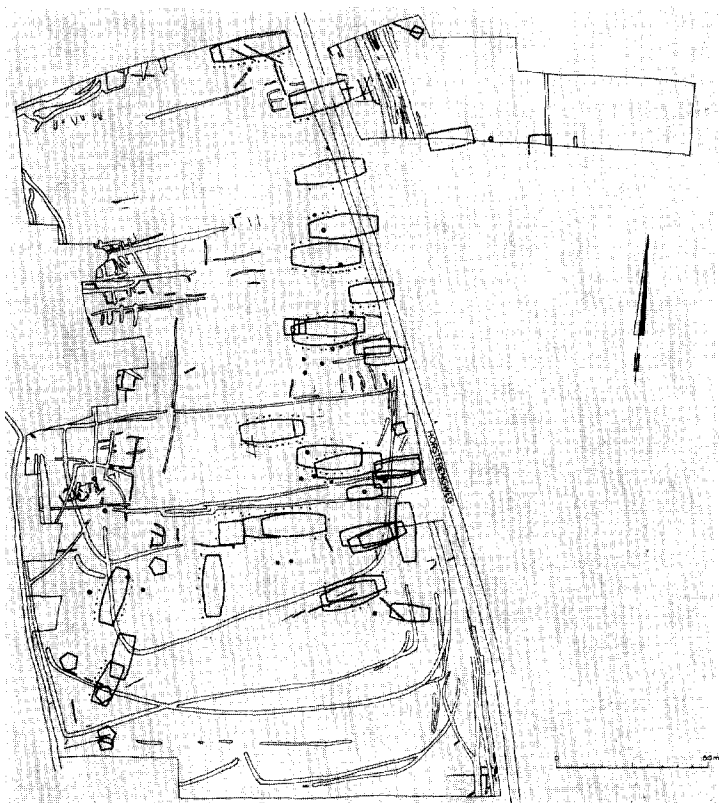
Ook schip en zijbeuken van de pseudo-basiliek schijnen er op berekend te zijn geweest in steen te worden overwelfd doch het bleef bij een eikenhouten overkapping, waarvan thans nog slechts het fraai geprofileerde gewelf boven de consistoriekamer rest.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Horst (gem. Ermelo)

In de buurtschap Horst (gem. Ermelo) werden in 1976 bij ontgrondingswerkzaamheden tussen de Horstereng- en de Horsterzoomweg door C. de Rooy en E. J. Feenstra uit Ermelo middeleeuwse vondsten gedaan (o.m. een waterput). Toen de ontgroning in augustus 1978 werd hervat en opnieuw nederzettingssporen aan het licht kwamen besloot het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam de tijdens de werkzaamheden slechts korte tijd zichtbare sporen in kaart te brengen. Het aannemersbedrijf, Joh. de Bruin uit Ermelo, was bereid het werk op dusdanige wijze uit te voeren dat onderzoek mogelijk was. Desondanks kon slechts het hoognodige worden verricht. De eerste fase van het onderzoek, waarvoor financiële steun werd verkregen van de provincie Gelderland, is in december 1978 afgesloten. Een aantal percelen aan de westzijde en één perceel aan de oostzijde van de Horsterengweg, tesamen *c.* 3,5 ha, konden worden onderzocht.

De Horstereng, nu voornamelijk grasland, is gelegen aan de uiterste NW-rand van de Veluwe, op een naar het noordwesten aflopende dekzandrug waarvan de oorspronkelijke hoogte binnen het opgravingsterrein *c.* 4,80 m + N.A.P. in het zuiden tot *c.* 3,40 m + N.A.P. in het noordwesten bedraagt. In het westen was het terrein indertijd

Afb. 6. Plattegrond van de middeleeuwse nederzetting in Horst (de gebouwen zijn schematisch weergegeven). (Tekening IPP).

zeer vochtig. Het esdek varieert in dikte van 1 m (in het westen) tot 1,5 m (in het oosten). Dit akkercomplex kan op zijn vroegst in de 13de eeuw zijn ontstaan, toen de nederzetting, die zich over het gehele terrein uitstreckte, werd opgegeven. Of er sprake is van een hiaat tussen bewoning en de aanleg van de akkers is niet duidelijk. Betrekkelijk late vondsten onderin het esdek suggereren dit wel, anderzijds is er een opvallende continuïteit tussen de structuur van de nederzetting en de huidige percelering.

De nederzetting is georiënteerd op een N-Z lopende weg, die zonder meer als voorganger van de huidige Horsterengweg kan worden beschouwd. In de middeleeuwen volgde de weg — een bundel karresporen geflankeerd door berm-slotten — een iets oostelijker koers, althans in het noorden. In het zuiden echter vallen beide wegen waarschijnlijk samen. Het onderzochte gedeelte van de nederzetting bevond zich voornamelijk ten westen van de weg. In het perceel aan de oostzijde werden slechts sporen van bijgebouwen(?) aangetroffen. In het afgegraven gedeelte ten zuiden hiervan zijn echter volgens getuigen zeker

7 à 10 waterputten gevonden, zodat ook hier bewoning verondersteld mag worden (mogelijk georiënteerd op de Horsterzoom- en niet op de Horsterengweg: de putten lagen dicht bij de eerstgenoemde weg).

Het merendeel van de 16 huisplattegronden lag O-W gericht, in een rij langs de weg. C. 7 van deze huizen kunnen gelijktijdig hebben bestaan. Dit „streekdorp” was aan de zuidzijde duidelijk begrensd, maar kan zich aan de noordzijde nog eindweegs hebben uitgestrekt. Drie huizen, eveneens W-O gericht, lagen verder van de weg af en lijken een andere, vroegere, fase te vertegenwoordigen. Tenslotte lagen drie N-Z gerichte huizen met twee schuren langs de zuidelijke periferie van de nederzetting, zonder duidelijke samenhang met de weg: een jongere uitbreiding?

Deze globale fase-indeling wordt ondersteund door verschillende greppelsystemen. Deze greppels dienden in eerste instantie voor afwatering, maar het feit dat een aantal een duidelijk verband vertoont met de huidige verkaveling, suggereert dat ze, althans ten dele, ook als afbakening van grondbezit fungeerden. In het lage terrein-

gedeelte in het westen kwamen echter vele, blijkbaar incidenteel gegraven greppeltjes voor, die uitsluitend voor afwatering kunnen zijn bedoeld.

De huizen die in lengte variëren van 19 tot 26 m en in (grootste) breedte van 7 tot 8,5 m behoren alle tot het eenschepige, bootvormige type, dat o.m. ook in het Kootwijkerzand (8ste-10de eeuw) werd aangetroffen. De zware eiken wandpalen (dikte vaak *c.* 30 cm) stonden op regelmatige afstand van elkaar in opvallend grote en diepe paalkuilen. Grote hoeveelheden leem in de paalgaten suggereren dat de wanden uit vlechtwerk met leem hebben bestaan. Bij de meeste huizen zijn aanzienlijk ondieper ingegraven palen buiten langs de wanden geconstateerd (in een enkel geval slechts langs één van de wanden): vermoedelijk open galerijen. Haarden en binnenwanden zijn niet aangetroffen. Bij de meest huizen stonden kleinere, eveneens bootvormige gebouwen, vermoedelijk schuren (lengte van 11 tot 15 m, breedte van 5 tot 6,5 m). In totaal werden 15 van deze gebouwtjes vastgesteld. Tegen de westgevel van één van de huizen is een afwijkend vierkant bijgebouw (8 × 8 m) aangetroffen. Het is niet zeker of het overdekt is geweest.

De spiekers (5 vijfhoekige en 3 vierkante) vertonen geen regelmatige verspreiding over de nederzetting. In de ZW-hoek bevond zich een opvallende concentratie van alle vijfhoekige exemplaren. Eén van de vierkante spiekers bevond zich tegen de westgevel van een huis.

De 25 waterputten lagen in het algemeen in de nabijheid van de huizen. Die putten die uitgegraven konden worden waren bijna alle uitgeholde eiken. Meestal waren drie segmenten tegen elkaar geplaatst en door middel van verschillende constructiemethoden met elkaar verbonden. De putten waren hoogstens 2 m diep ingegraven.

De datering berust voorlopig op een globale indruk van het aangetroffen aardewerk: kogelpot, Pingsdorf, enkele Paffrath- en Andennescherven en twee vroege steengoedfragmenten. Op grond hiervan is een datering in de 12de eeuw zeker. Wellicht is het begin van de bewoning al in de 11de eeuw en het eind van de nederzetting in de vroege 13de eeuw te plaatsen. Over de datering zal meer kunnen worden gezegd als de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek bekend zullen zijn.

De overige vondsten bestonden o.m. uit een complete maalsteen van basaltlava met een diameter van 56 cm; een aantal fragmenten van grofgemagerde, gebakken vloertegels (formaat o.a. 18 × 18 × 2,8 cm) die verspreid in de gehele nederzetting werden aangetroffen; ijzer-slakken en diverse houtfragmenten, o.a. een peddel en een gedraaide houten knop. Botfragmenten zijn schaars.

De resultaten van dit onderzoek betekenen een zeer belangrijke aanvulling op onze kennis van de structuur van middeleeuwse nederzettingen, huistypen etc. Immers over de periode 1000-1500 zijn wij wat agrarische bewoning betreft archeologisch zeer slecht ingelicht. Een van de verrassingen is o.m. dat het vroegmiddeleeuwse bootvormige huistype tot in de 13de eeuw blijkt voor te komen.

Het onderzoek zal worden voortgezet onder de huidige weg, die verlaagd zal worden tot het maaiveldniveau van de afgegraven percelen. Mogelijk zal ook een groot areaal ten zuidwesten van het nu in kaart gebrachte terrein onderzocht kunnen worden. Verwacht wordt dat hier gegevens over het bij de nederzetting behorende cultuurland tevoorschijn zullen komen, maar ook moet rekening worden gehouden met bewoning op het hier enigszins oplopende terrein.

I.P.P., Amsterdam (H. A. Heidinga)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indienen van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsesnes, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1979.